

Lectura de ***De la certesa***

**La primacia de la pràctica en la filosofia de l'últim
Wittgenstein**

Albert Piñero Subirana

Treball de recerca dirigit per
Josep Lluís Prades Celma

Màster d'iniciació a la recerca en humanitats
Universitat de Girona

“Per tant, Glaucó, cal que a tall de caçadors ens plantem en cercle al voltant del matollar, posant-hi els cinc sentits, no fos que la justícia se’ns esmunyís i, desapareguda ja se’ns tornés invisible. Perquè és evident que és en algun lloc de per aquí. Vigila i remira-ho tot bé. Si d’alguna manera la veus primer que jo, m’ho dius” [...] “Bona notícia!” –va fer ell.
“Però el que ens ha passat és una estupidesa.”
“De què es tracta?”
“Ja fa estona, des del principi que se la veu ballar davant dels nostres peus, però no ens hi fixàvem. Sí que n’èrem de ridículs! Érem com els qui de vegades tenen una cosa a les mans i busquen el que ja tenen. No, nosaltres no ens ho miràvem, i observàvem molt enllà, i segurament per això ens passava per alt”

Plató. *República*, IV

Volem *entendre* alguna cosa que ja es troba manifesta davant dels nostres ulls. Perquè, és *això* el que, en algun sentit, semblen no entendre.

Wittgenstein, L. *Investigacions filosòfiques*, # 89

Índex

1. Introducció	4
2. Lectura de <i>De la certesa</i>	
2.1 Introducció al text	9
2.2 El tema central: el rol peculiar de les proposicions-Moore	10
2.3 Les proposicions-Moore	11
2.4 Què ens ensenyen les proposicions-Moore?	16
2.5 <i>De la certesa</i> i la filosofia del llenguatge de Wittgenstein	30
3. Sobre la noció de <i>gramàtica</i>: lectura de les <i>Observacions sobre els colors</i> i comparació amb <i>De la certesa</i>	
3.1 Cap a una lògica dels conceptes de color	39
3.2 El problema de la igualtat de color	42
3.3 <i>Excursus</i> sobre la noció de <i>gramàtica</i> en Wittgenstein	44
3.4 Relativitat dels colors?	47
3.5 Comparació entre <i>Observacions sobre els colors</i> i <i>De la certesa</i>	50
4. Wittgenstein, el relativisme i l'escepticisme	
4.1 Escepticisme	53
4.2 Relativisme	54
5. Conclusions	60
6. Bibliografia	64

1. Introducció

Amb aquest treball ens proposem bàsicament fer una lectura de *De la certesa*, el veritablement darrer text de Ludvig Wittgenstein atès que les seves últimes entrades van ser escrites tot just dos dies abans de morir. Avui comença a ser acceptada la idea que Wittgenstein no va escriure dues sinó tres obres majors¹. El relat estàndard que parla de dos Wittgensteins (el del *Tractatus* i el de les *Investigacions*) va essent qüestionat o si més no matisat, a mesura que va creixent l'interès pels últims textos de Wittgenstein i en particular pel text que ens ocupa.

Durant la segona meitat del segle XX, la recepció de *De la certesa* havia estat, en termes generals, més aviat tímida, malgrat que veus autoritzades com les de Malcolm o Rhee n'havien destacat l'interès alhora que alertaven de la duresa del treball hermenèutic que exigia:

“They are rough notes [...] Many readers find the whole thing bewildering. But these notes reward hard study. Not only are there individual comments of great beauty, but also lines of thought emerge that are not to be found elsewhere in Wittgenstein's writings”².

Durant les dècades dels vuitanta i els noranta, la recepció del text es va limitar a mitja dotzena d'estudis emmarcats en el que n'hem dit el relat estàndard dels dos wittgensteins, la majoria d'ells centrats en la qüestió de la refutació de l'escepticisme³. Els últims anys, d'ençà del 2000 per fixar una data de referència, sembla que els advertiments de Malcolm comencen a ser atesos i *De la certesa* està despertant un interès creixent per part de l'acadèmia; interès que s'ha materialitzat amb la publicació durant aquesta última dècada de diverses compilacions d'articles focalitzats específicament en aquest últim text de Wittgenstein⁴. Una altra mostra d'això és la publicació dels comentaris de Rush Rhee sobre *De la certesa* el 2003⁵. Moyal-Sharrock, un dels compiladors i també entusiasta defensor del valor del text, vaticina que aquesta onada d'interès seguirà creixent: “is a work of immense value, whose reverberation is only just beginning to reach us”⁶. I Stroll ha defensat que *De la certesa* és la

¹ Parlem d'obres amb totes les reserves i els matisos necessaris si tenim en compte que Wittgenstein en vida només va publicar, estrictament parlant, una obra: el *Tractatus*. El que volem dir és que qualsevol escriptura que poguéssim tenir alhora d'anomenar obra un text inacabat i no revisat com ho és *De la certesa*, s'estendria automàticament a tots els altres textos publicats de Wittgenstein amb la única excepció del *Tractatus*.

² MALCOLM, N. *Nothing is hidden: Wittgenstein's criticism of his early thought*. Oxford: Blackwell, 1986. p. 201.

³ Destaquen les obres de A. Stroll, Mc Guinn, Moravetz, Conway, Kober i Svensson.

⁴ Apareixen consignades a la bibliografia les diverses compilacions editades per Crary i Read, i Moyal-Sharrock i Brenner.

⁵ D. Z. Phillips ha editat un recull de materials de Rush Rhee, certament heterogenis però molt valuosos, al voltant de *De la certesa*. La publicació conté el text d'un seminari impartit per Rhee sobre *De la certesa* l'any 1970 i organitzat pel propi Phillips, les notes preses per Phillips en aquest mateix seminari, notes preses per Rhee els anys 1950 i 1951 sobre converses que havia mantingut ell mateix cinc o sis anys abans amb Wittgenstein al voltant de Moore, així com els propis comentaris de Phillips a la lectura de Rhee. Veure RHEES, R. edited by PHILLIPS, D.Z. *Wittgenstein's On certainty. There-Like our life*. Oxford: Blackwell, 2003.

⁶ MOYAL-SHARROCK, D. i BRENNER, W.H. (eds) *Readings of Wittgenstein's On Certainty*. New York: Palgrave Macmillan, 2007. p. 1.

contribució més important a la teoria del coneixement des de la *Crítica de la raó pura* de Kant, bàsicament per l'originalitat de la seva resposta a l'escepticisme.

Potser la novetat més destacada dels últims anys pel què fa a l'hermenèutica del corpus wittgensteinià, és el moviment que es coneix com *the new Wittgenstein* o també *lectura terapèutica*. El caracteritzarem més endavant, però allò que voldríem destacar ara és que els seus estudis han comportat també una revalorització de *De la certesa*. Es tracta d'una lectura heterodoxa, amb voluntat de trencar amb el que n'hem dit el relat estàndard, que postula una unitat d'objectiu i de mètode en tot Wittgenstein (*dissoldre* més que no pas *resoldre* els problemes filosòfics) qüestionant la suposada ruptura entre els dos wittgensteins i accentuant l'aspecte terapèutic. Un element interessant és que ho fa rellegant retroactivament el primer Wittgenstein a la llum de l'últim. Una de les principals virtuts de la lectura terapèutica ha estat, justament, la de posar de relleu algunes connexions interessants entre *De la certesa* i el *Tractatus*. És així que el nostre text s'ha revestit d'un nou interès exegetíc. Recentment hi ha hagut fins i tot qui ha reivindicat l'existència d'un *tercer Wittgenstein* post-*Investigacions filosòfiques*, atorgant una centralitat absoluta a *De la certesa* en aquesta última fase⁷.

Aquesta atenció creixent que suscita *De la certesa*, s'ha manifestat en esforços per clarificar fonamentalment tres aspectes: (1) l'obra en si mateixa, (2) el seu lloc en el corpus wittgensteinià, i (3) la rellevància dels seus plantejaments en el debat filosòfic contemporani.

A grans trets, i sense ànim de ser exhaustius, distingirem tres famílies dins de les quals es podrien situar els estudis més recents sobre *De la certesa*:

-Una família d'interpretacions que podríem anomenar **clàssiques o epistemològiques**, molt ben representada pel llibre de A. Stroll⁸, ha vinculat el text de Wittgenstein amb temàtiques tradicionals de la filosofia moderna, particularment la qüestió de com hem de pensar els fonaments del coneixement. L'enfocament majoritari dins d'aquesta família, ha consistit a llegir *De la certesa* com una obra centrada en la qüestió de l'escepticisme, o millor dit, de la refutació o desactivació de l'escepticisme. L'interès principal de Wittgenstein seria revisar o corregir la resposta de Moore a l'escèptic. En aquesta línia, s'han pogut trobar en *De la certesa* diverses formes d'exorcitzar els dimonis escèptics -tan sovintejats per la tradició analítica- implícits en l'herència cartesiana moderna (N. Malcolm, A. Stroll, C. Wright, M. Williams, Mc Guinn, etc.). Aquells estudis més centrats en l'obra en si mateixa, han girat al voltant de la sempre problemàtica caracterització de les anomenades "hinge propositions" o creences bàsiques⁹. Aquest tòpic ha posat en joc qüestions també centrals de l'epistemologia contemporània, com ara la viabilitat de les teories fonamentalistes i coherentistes del coneixement (J. Schulte), l'holisme semàntic, la qüestió del relativisme, la primacia de la pràctica i les connexions amb els plantejaments de Heidegger i la tradició hermenèutica, etc. La complexitat i riquesa del propi text, i potser també en bona mesura el seu caràcter inconclús, han permès de fer-ne

⁷ MOYAL-SHARROCK, D. *The third Wittgenstein. The post-Investigations works*. London: Ashgate, 2004.

⁸ STROLL, A. *Moore and Wittgenstein on Certainty*. Oxford: Oxford University Press, 1994.

⁹ Nosaltres hem optat per anomenar-les *proposicions-Moore*, tal com s'explica a la nota 19 de la pàg. 11.

lectures sorprenentment diverses: realisme (H.O. Mounce), enfocament transcendental o kantianisme (W.U. Brenner, M. N. Forster), pragmatisme lògic (D. Moyal-Sharrock), etc.

-Una segona lectura, representada per Rush Rhees¹⁰, però també D. Z. Phillips, Hacker, i d'altres, i que podríem anomenar **lògica** (en el sentit wittgensteinià del terme) centrada en la **filosofia del llenguatge**. Rhees, deixeble i marmessor literari de Wittgenstein, que havia mantingut amb ell discussions sobre Moore, alerta que el títol donat al recull de notes pot ser desorientador. Segons Rhees, Wittgenstein a *De la certesa* no està interessat primàriament en la polèmica amb Moore, la refutació de l'escepticisme o en definir nocions com ara *coneixement*, *saber* o *certesa*. Allò que centra l'interès de Wittgenstein, és el rol o la funció lògica especial que tenen les proposicions-Moore en el nostre sistema conceptual; quelcom que va passar desapercebut al propi Moore. En aquest sentit, *De la certesa* seria una investigació lògica més que no epistemològica. Rhees insisteix a marcar la continuïtat entre *De la certesa* i les preocupacions anteriors de Wittgenstein. Les converses entre Wittgenstein i Malcolm sobre Moore, l'any 1949, haurien estimulat Wittgenstein a donar nous desenvolupaments a temes antics, temes que giren tots ells a l'entorn d'una mateixa preocupació ja des de l'època del *Tractatus*: la relació entre el pensament i el llenguatge i entre el llenguatge i el món, i que Rhees resumeix així: *què significa dir alguna cosa?*

-La **lectura terapèutica** (o *The new Wittgenstein*) i que podríem anomenar **postmoderna**.¹¹ Antimetafísica i antiteòrica, directament enfrontada amb la primera família i en sintonia amb els corrents anomenats de *l'estètica de la recepció*, la lectura terapèutica posa l'accent en l'aspecte dialèctic i dialògic dels textos. El primer problema fora determinar quina és la veritable veu de Wittgenstein, que no estaria interessat tant en la defensa d'un o altre posicionament filosòfic (realista o antirealista, escèptic o antiescèptic, ...) com a conduir el lector cap al reconeixement de l'absurditat (*nonsense*) de la pretensió filosòfica de situar-se en un punt de vista extern al llenguatge ordinari. El punt de vista extern a què aspirem quan fem filosofia, seria, simplement, una il·lusió de punt de vista: *el punt de vista des d'enlloc* -per fer servir l'expressió de Nagel- seria un *no-lloc*. La lectura terapèutica postula, tal com hem dit abans, una unitat de mètode i d'objectiu en tot Wittgenstein. La tasca filosòfica segons Wittgenstein consistiria a mostrar que quan tenim la temptació de fer certes afirmacions filosòfiques (no importa si són escèptiques, a *la cartesiana*, o dogmàtiques, com ho és el realisme de sentit comú de Moore, o certes pseudoproposicions del propi *Tractatus*) no aconseguim articular cap pensament intel·ligible.

¹⁰ RHEES, R. editat per PHILLIPS, D.Z. *Wittgenstein's On certainty. There-Like our life*. Oxford: Blackwell, 2003.

¹¹ Formen part d'aquesta tendència A. Cray, R. Read, E. Minar, D. G. Stern, J. Conant, Wolgast, i d'altres, els quals reconeixen la seva filiació amb C. Diamond, J. Mc Dowell i, sobretot, S. Cavell. Per a una visió de conjunt, veure CRARY, A. i READ, R. *The new Wittgenstein*. London: Routledge, 2000.

Pel què fa a *De la certesa* i contra la lectura ortodoxa de la inviolabilitat o immunitat de les proposicions-Moore, Crary o Read, defensen que les asseveracions de Moore no tenen suficient continuïtat amb els nostres patrons de judici ordinaris com per a reconèixer-les ni tan sols com un judici. En base a aquest plantejament deflacionista, que tindria les seves arrels en la lectura de Stanley Cavell els anys seixanta¹², s'extrauen diverses lliçons sobre una *racionalitat* i una *objectivitat* que no requeriria fer abstracció d'actituds (elements sempre sospitosos d'introduir subjectivitat) i, en general, del que en podríem dir el *parroquialisme* humà. Es descobreix també, un sentit ètic en la veu de Wittgenstein a *De la certesa* o a *Investigacions filosòfiques*, no pas sota la forma de posicionaments teòrics, sinó com una actitud i un compromís en relació al llenguatge; com una crida a assumir la responsabilitat del que diem, a retornar el llenguatge a la seva casa: les formes de vida *humanes*, *massa humanes* (A. Crary). En sintonia amb aquest enfocament *antiteòric*, s'han plantejat també, possibles contribucions de la filosofia de l'últim Wittgenstein a una renovació, no tant de les teories polítiques en si, com de la pràctica i del que significa teoritzar la vida política (Ch. C. Robinson, N. Pleasants, R Holt, etc.).

El nostre treball de recerca serà doncs, una lectura de *De la certesa*, convençuts com estem de la seva rellevància, tant pel què fa a la comprensió de la pròpia filosofia de Wittgenstein i la seva evolució, com pel què fa a algunes qüestions centrals en el debat de l'epistemologia contemporània. Ens proposem dir alguna cosa de cadascun dels tres aspectes mencionats més amunt: (1) sobre l'obra en si mateixa, (2) sobre el seu lloc en el corpus wittgensteinià, i (3) sobre la rellevància dels seus plantejaments en el debat actual al voltant de l'escepticisme i el relativisme.

A l'**apartat 2** del treball, farem una la lectura detallada de *De la certesa* partint de les indicacions de Rhees que propoposa com a fil conductor la qüestió del rol de les proposicions-Moore. Sintetitzarem el plantejament de Wittgenstein a *De la certesa* en tres lemes ('*la lògica no pot ser descrita*', '*la justificació de l'evidència té un terme*' i '*al principi era l'acció*'). El comentari d'aquests tres lemes ens servirà per posar *De la certesa* en connexió amb els eixos i arguments principals de la seva filosofia del llenguatge.

A l'**apartat 3**, farem una lectura de les *Observacions sobre els colors*, que, en aquest cas, no vol ser exhaustiva sinó més aviat instrumental. Ens interessa la comparació entre *De la certesa* i *Observacions sobre els colors* – dos textos o sèries de notes que escrivia paral·lelament – per mostrar la novetat dels plantejaments de *De la certesa* sobretot pel què fa a la seva noció de *gramàtica*.

A l'**apartat 4**, valorarem el sentit dels arguments de Wittgenstein i la seva possible contribució al debat actual sobre l'escepticisme i el relativisme.

Finalment, a l'**apartat 5**, extraurem les conclusions de la nostra lectura de *De la certesa* i deixarem, tan sols apuntades, algunes línies possibles de posterior recerca.

Podríem plantejar la nostra hipòtesi de lectura de *De la certesa* de la manera següent: en aquest text s'hi troba una de les derives més interessants i

¹² CAVELL, S. *The claim of reason*. Oxford: OUP, 1982.

noves del pensament de l'últim Wittgenstein vers el que s'ha anomenat *la primacia de la pràctica*¹³. Creiem que una novetat del text que ens ocupa respecte de les *Investigacions filosòfiques*, és la idea que els jocs de llenguatge descansen sobre certs *fonaments* i tota la reflexió al voltant de la naturalesa problemàtica d'aquests fonaments. Finalment, la seguretat de les nostres creences bàsiques o *fonamentadores*, es revelarà com una seguretat de tipus pràctic o no proposicional. *De la certesa* fora el tortuós camí que condueix a Wittgenstein a aquest reconeixement.

Si haguéssim de resumir en una frase la preocupació que ha motivat aquest treball de recerca, diríem que tot ell gira al voltant de la qüestió de la fonamentació del coneixement abordada des de la perspectiva de la filosofia del llenguatge. Les preguntes o preocupacions que han dirigit la nostra lectura de *De la certesa* són de l'estil de les següents: ¿quina mena de sistema és, això que Wittgenstein en diu un "sistema de proposicions" (DC:141) o "totalitat de judicis" (DC:140), i que nosaltres hem anomenat un *sistema epistèmic*¹⁴?, ¿com ha de ser pensat el seu *fonament*? És a dir, ¿quina mena de certeses són les nostres certeses bàsiques?, ¿per què la fonamentació o justificació de l'evidència en el nostre sistema de judicis ha de tenir un final, i per què aquest ha de ser pensat com un *actuar*? (DC: 204)

¹³ "Al principi era l'acció" (DC: 402). "És la praxi qui dona a les paraules el seu sentit" (OSC: III 317). "La pràctica ha de parlar per ella sola" (DC:139). "Però el terme no és un pressupòsit sense fonament, sinó una manera d'actuar sense fonaments" (DC:110), etc.

¹⁴ Prenem aquesta expressió de BOGHOSSIAN, P. *El miedo al conocimiento. Contra el relativismo y el constructivismo*. Madrid: Alianza editorial, 2009, p. 122

2. Lectura de *De la certesa*

2. 1 Introducció al text

“... an unpolished gem”

MOYAL-SHARROCK, D.

El text que coneixem amb el títol de *De la certesa* és l'edició d'un conjunt de notes contingudes en cinc llibretes -no revisades ni corregides per Wittgenstein- que registren les seves reflexions durant els últims divuit mesos de vida. Les notes van ser escrites en quatre períodes diferents durant aquest últim any i mig, i tenen com a rerefons les converses amb Norman Malcolm sobre Moore (*Defensa del sentit comú i Prova del món exterior*) que van tenir lloc l'any 1949 durant un viatge de Wittgenstein als Estats Units. Així doncs, *De la certesa*, juntament amb les *Observacions sobre els colors*, contenen els últims pensaments i reflexions de Wittgenstein abans de morir el 29 d'abril de 1951¹⁵.

Els editors de Wittgenstein van publicar-les per primera vegada el 1969 sense cap modificació ni correcció i conservant el seu caràcter d'esborrany, amb el títol de *On Certainty*. Com dèiem, Wittgenstein no va poder revisar-les ni corregir-les, de manera que hauríem de tenir present en tot moment que es tracta d'una obra inacabada, o, com diu Malcolm, de “rough notes”. Això explica les reiteracions del text i algunes tensions internes que molt probablement haurien saltat d'una versió revisada per l'autor, i que afegeixen força dificultat al ja de per si difícil estil d'argumentació de Wittgenstein¹⁶. D'altra banda, aquest caràcter d'obra en procés fa de la seva lectura una experiència força insòlita. Hom té la sensació d'assistir en viu a la gestació del pensament, amb totes les seves vicissituds. En aquest sentit, a banda de la bellesa d'alguns aforismes, la seva lectura és tot un repte, a vegades, certament exasperant, alhora que una experiència filosòfica singular.

El títol del text *On Certainty*, va ser posat pels editors i hi ha hagut qui s'ha queixat que podria ser desorientador en suggerir una unitat temàtica discutible. Certament, el trajecte que fa *De la certesa* no és lineal, sinó més aviat erràtic i digressiu, no en va se l'ha pogut comparar amb l'estil cubista pel que té de superposició de perspectives diverses sobre una mateixa realitat.

Efectivament, el text és polièdric, fragmentari i poc sistemàtic. Es compon d'una sèrie d'esquetxos, a vegades argumentatius però molt sovint aforístics, majoritàriament construïts sobre la base d'analogies i imatges molt vives però no sempre fàcils de connectar entre si. Les notes de Wittgenstein sovint retornen sobre qüestions ja tractades, reprenent de nou el fil per dur-lo cap a un altre desenvolupament. Hi ha tensions, o tal vegada incoherències, si més no, una actitud poc definida davant de certes qüestions centrals. A més, els temes tractats són també diversos: la qüestió de la certesa, però també el dubte, la polèmica amb Moore i la discussió de l'escepticisme, els fonaments

¹⁵ Wittgenstein va deixar les llibretes de notes d'on es van extraure *De la certesa* i *Observacions sobre els colors* a casa de Mrs. Anscombe el febrer de 1951.

¹⁶ Aquesta consideració no sembla massa especulativa si tenim en compte les múltiples versions, revisions i reordenacions que va patir, per exemple, el text de les *Investigacions filosòfiques*, el qual, tot i així, és sabut que va deixar insatisfet a Wittgenstein.

del llenguatge, els marcs de referència dels nostres judicis o *imatge del món*, la distinció entre proposicions empíriques i proposicions lògiques o gramaticals, la naturalesa de la lògica, etc. En aquest context, no ens ha d'estranyar que no hagi estat exempta de polèmica fins i tot la qüestió de quin és el tema central i, per tant, el títol més adequat per al recull de notes de Wittgenstein.

2. 2 El tema central: el rol peculiar de les proposicions-Moore

Sigui quina sigui l'opció hermenèutica que hom prengui, sembla poc discutible que hi ha un eix o fil conductor de les reflexions de Wittgenstein. Es tractaria del rol peculiar que tenen certes proposicions, que en principi semblarien empíriques, en el nostre sistema de judicis¹⁷. Són precisament les proposicions que Moore afirmava *saber*. Wittgenstein parteix d'alguns exemples de Moore extrets de *Defensa del sentit comú* i *Prova del món exterior*. “la terra existia molt abans que jo naixés”, “sempre he estat en contacte o no molt lluny de la superfície de la terra”, “aquí hi ha una mà i aquí una altra”, “existeixen els objectes externs”, etc. Wittgenstein però, aviat amplia el ventall, bàsicament amb proposicions de tipus personal: “el meu nom és L.W.”, “no he estat mai a la Xina”, “sóc aquí”, etc. La llista següent dóna una idea de l'abast i el tipus de proposicions que Moore considera a *Defensa del sentit comú*:

“There exists at present a living human body, which is *my* body. This body born at a certain time in the past, and has existed continuously ever since, though not without undergoing changes; it was, for instance, much smaller when it was born, and for some time afterwards, than it is now. Ever since it was born, it has been either in contact with or not far from the surface of the earth; and, at every moment since it was born, there have also existed many other things, having shape and size in three dimensions, ...”¹⁸

Aquestes proposicions tenen un estatus lògic especial: són -o tenen l'aparença de- proposicions empíriques, en el sentit que remeten a fets molt generals o obvis del món (segons Moore es tractaria de *trivialitats*) i alhora resten al marge de tot error o dubte possible, igual com les proposicions més bàsiques i les regles de l'aritmètica. No es tracta de proposicions analítiques, no formen una classe especial de proposicions indubtables en virtut de la seva forma lògica, però la seva funció principal tampoc no és informativa; no es comporten com hipòtesis sinó que gaudeixen d'una peculiar immunitat al dubte i a l'error. Wittgenstein, a *De la certesa*, reflexiona sobre la funció lògica peculiar d'aquestes proposicions en el nostre sistema de judicis.

És a partir d'aquest eix o fil conductor que Wittgenstein va plantejant una sèrie de problemes, la majoria dels quals responen a preocupacions recurrents de la seva filosofia, però alguns dels quals representen clarament una novetat respecte de les *Investigacions Filosòfiques*.

¹⁷ Rush Rhees, deixeble de Wittgenstein, qui havia mantingut amb ell importants discussions sobre Moore, és qui ha defensat una lectura lògica més que no epistemològica de *De la certesa*, que tindria com a tema central l'anàlisi de la funció lògica de certes proposicions (a saber: les proposicions-Moore) en els nostres jocs de llenguatge. Veure RHEES, R., *o. c.*, p. 3-5.

¹⁸ MOORE, G. *A defense of common sense, a Philosophical papers*. London: George Allen & Unwin, 1959.

El caràcter al·lusiu i inconclús del text, tal com abans hem comentat, ha generat una sèrie de polèmiques hermenèutiques al voltant de les proposicions-Moore, de la seva naturalesa i funció, les més importants són les següents:

- Les proposicions-Moore formen una classe o bé són un conjunt heterogeni amb diversitat de funcions?
- Són proposicions empíriques o només ho semblen?
- Fan o no fan de fonament últim dels jocs de llenguatge?
- Expressen creences proposicionals o més aviat un tipus especial de creença o seguretat no proposicional?
- Són en últim terme inefables o inarticulables lingüísticament (no es poden *dir*, sinó tan sols *mostrar* en l'acció) o bé són només proposicions amb un rol especial?

2. 3 Les proposicions-Moore

El primer problema que es presenta amb aquest tipus de proposicions especials és justament com anomenar-les¹⁹. Wittgenstein no les bateja mai i s'hi refereix sempre per mitjà d'analogies o imatges molt vives i molt gràfiques que pretenen il·lustrar la seva funcionalitat²⁰:

- l'eix (*Achse*) entorn del qual gira un cos (DC:152)
- les frontisses (*Angeln*) sobre les quals giren aquelles altres [proposicions] (DC:341, DC:343)
- el llit de riu (*Flubbett*) dels pensaments (DC:97)
- el bastiment o bastida (*Gerüst*) de totes les nostres consideracions (DC:211)
- el fonament (*Grundmauer*) és aguantat per la resta de la casa (DC:248)

El sentit d'aquestes analogies l'anirem analitzant més endavant però, d'entrada, aquest tractament podríem dir-ne poc sistemàtic de Wittgenstein, planteja inevitablement una qüestió prèvia: ¿les proposicions-Moore formen una classe? I si és així, ¿què tenen en comú? O, per ser més Wittgensteinians, ¿amb quins criteris, si admitem que no n'hi ha un d'essencial, podem identificar-les? Rhees²¹ assenyala que un error d'interpretació molt habitual de *De la certesa* ha consistit, justament, a intentar fer una classificació de les proposicions-Moore o cercar una sèrie de característiques comunes. Rhees destaca el comentari del propi Wittgenstein en el sentit que totes elles “tenen un paper semblant en el sistema dels nostres judicis empírics” (DC:137) però semblant no vol dir *idèntic*. I trobem diverses manifestacions explícites del propi

¹⁹ McGinn les anomena “Moore-type propositions”, Stroll “foundational propositions”, Cook, Moyal-Sharrock i d'altres, les anomenen “hinge propositions”. Malgrat que l'expressió que ha fet més fortuna és aquesta última, nosaltres, per qüestions d'estil, hem optat per adaptar l'expressió de McGinn.

²⁰ Una altra qüestió, no exempta tampoc de polèmica, és la suposada tensió o incoherència entre aquest seguit d'analogies referides a les proposicions-Moore. Hi hauria principalment dues derives en conflicte: una que apuntaria en la direcció del fonamentalisme i una altra en la direcció contrària del coherentisme. Veure SCHULTE, J. “Within a system” a MOYAL-SHARROCK, D. i BRENNER, W.H. (eds.), *o.c.*, p.59.

²¹ RHEES, R., *o.c.*, p. 78-79.

Wittgenstein en el sentit d'afirmar el caràcter heterogeni del conjunt de proposicions que analitza²²:

“Puc enumerar-ne diversos casos típics, però no pas donar-ne cap característica general” (DC:674)

De totes maneres, acceptant que les proposicions-Moore no formen una classe -i d'acord amb la idea tan Wittgensteiniana de l'*aire de família*- ens sembla que és il·lustratiu repassar quina mena de proposicions considera Wittgenstein i veure algunes maneres de classificar-les sense cap ànim de sistematitzar, sinó més aviat per mostrar la varietat i heterogeneïtat d'això que n'hem dit proposicions-Moore; és a dir, amb finalitats purament descriptives. En aquest sentit, considerarem tres maneres de classificar o ordenar les proposicions-Moore: una de temàtica (Glock²³), una que atén a l'extensió o abast (Moyal-Sharrock²⁴) i una altra de centrada en la funció que desenvolupen en el nostre sistema d'evidències (Wright²⁵).

Glock es centra en el tema sobre el que tracten les proposicions-Moore o, per ser més precisos, en la mena de fets als quals es refereixen, i troba quatre subgrups:

Impersonals:

1. Transhistòriques o universals: expressen certeses molt generals que cap persona raonable posaria en dubte, establint els límits del sentit: “la terra existeix, “la terra ha existit des de fa molt temps”.
2. Històriques o solidificades: expressen certeses molt generals sobre el món que originàriament recolzaven en evidència, en algun moment foren *descobertes*, però, una vegada establertes, s'han solidificat i el seu paper és el de recolzar altres proposicions: “l'aigua bull als cent graus”.

Personals:

3. Generals: són proposicions que afirmen certeses molt generals sobre un mateix però aplicables a tothom, o també aquelles que remeten a situacions perceptives externes o internes: “tinc dues mans”, “tinc un cos”, “el meu nom és ...”
4. Específiques o autobiogràfiques: expressen certeses autobiogràfiques, que formen part exclusivament de la meua història particular: “he viscut la major part de la meua vida a Alemanya”.

La classificació de Moyal-Sharrock les divideix segons l'abast del marc de referència, si es tracta de proposicions de validesa individual, local o universal. La classificació de Crispin Wright ordena les proposicions-Moore segons la seva funció lògica en el nostre sistema d'evidències. Wright defensa que

²² Phillips ha mostrat bé com els criteris que s'han pres per tal de caracteritzar de forma unívoca les proposicions-Moore o bé tenen contraexemples o bé pateixen de vaguetat. Veure RHEES, R., *o.c.*, p.156.

²³ GLOCK, H.J. *A Wittgenstein dictionary*. Oxford, Oxford: Blackwell,1996. p.78.

²⁴ MOYAL-SHARROCK, D., *o.c.*, p. 102.

²⁵ WRIGHT, C. “Scepticism, certainty, Moore and Wittgenstein”, dins KOLBEL, M. i WEISS, B. (eds.) *Wittgenstein's lasting significance*. London: Routledge, 2004. p. 14.

aquestes proposicions “reflecteixen la nostra acceptació implícita de diversos tipus de regles d’evidència”²⁶. D’acord amb Wright podríem dir que les proposicions-Moore encarnen diferents maneres en què, en el nostre sistema conceptual, certs judicis queden fora o al marge de tota verificació i com aquesta seguretat es distribueix o transmet cap a altres judicis.

1. Proposicions que són com les proposicions bàsiques de l’aritmètica i la lògica. La nostra pràctica les aïlla o blinda respecte de possibles evidències en contra, de manera que serveixen com a regles per avaluar el significat de l’evidència: “tinc dues mans”.
2. Proposicions que tenen un suport massiu d’evidència segons els estàndards normals i la importància de les quals es veuria afectada si fossin posades en dubte: “el meu nom és L.W.”
3. Proposicions que, si les poséssim en dubte, això afectaria la nostra confiança en tot un cos de coneixements específic perquè posaria en qüestió el sistema d’evidències per a proposicions d’aquell tipus: “la terra existeix”, “els objectes materials no desapareixen quan no els mirem”.

Nosaltres hem partit de la classificació temàtica de Glock i hi hem afegit una entrada per tal d’encabir-hi les proposicions purament gramaticals: “aquest color es diu blau”, “ $12 \times 12 = 164$ ”. Es tracta de les proposicions que Wittgenstein anomena a vegades *regles*, i a vegades *proposicions gramaticals*, ja de molt abans, des de l’època immediatament posterior al *Tractatus*. Elles mateixes no són objecte d’anàlisi a *De la certesa*, perquè Wittgenstein les considera no problemàtiques o amb un estatus ben determinat, tenen l’estatus de regles o normes de representació. És per comparació amb elles que les proposicions-Moore es revelen com a problemàtiques en posar-se de relleu que tenen una funció lògica similar.

A continuació presentem la nostra taula que recull una possible classificació de les proposicions-Moore:

²⁶ “Rules for assessing the specific bearings of evidence among a range of germane propositions, rules for assessing the priorities among different kinds of evidence, and rules connecting certain kinds of evidence with certain kinds of subject matter.” WRIGHT, C., *o.c.*, p. 15.

Transhistòriques o universals:	Històriques o solidificades:	Personals generals:	Personals específiques o autobiogràfiques:	Gramaticals:
Hi ha objectes físics DC:35	Ningú no ha estat mai a la lluna DC:106	Aquí hi ha una mà (Moore) DC:1	He viscut molt de temps en tal i tal lloc DC:70	Aquest color es diu 'blau' DC:126
Hi ha colors DC:57	L'aigua bull als cent graus DC:599	Sóc un home DC:4	Sóc un home i no pas una dona DC:79	Les paraules amb les quals és composta aquesta oració són paraules catalanes el significat de les quals conec DC:158
La terra existia molt de temps abans del meu naixement (Moore) DC:84	Tothom té un cervell a dins el crani	Tinc un cervell DC:4	He passat tota la vida a poca distància de la terra (Moore) DC:93	
El meu cos no ha desaparegut mai per tal de reparèixer al cap de poc DC:101	La terra és rodona DC:291	Allí hi ha una cadira, una porta, etc. DC: 7	Mai no he estat a la lluna DC:111	Això és un arbre DC:347
Les meves mans no desapareixen quan no les tinc en compte DC:153	El sol no és un orifici en l'esfera celest DC:104	Sóc aquí DC:10	Vaig tenir besavis, les persones que passaven per ser els meus pares ho eren realment DC:159	Això és una oració catalana DC:352
Aquesta taula continua existint quan ningú no se la mira DC:163	L'aigua de l'olla damunt la flama del gas no es congelarà, sinó que bullirà DC:613	Aquí jeu un home malalt DC:10	No he estat mai a la Xina DC:333	12 x 12 = 144 DC:447
No hem arribat fa cent anys en aquest planeta des d'un altre DC:184		Això és un llibre DC:17	He viscut durant setmanes en aquesta cambra DC:416	La taula de multiplicar DC:448
La terra existeix DC:209		Tinc dolor DC:40	El mes passat m'he banyat cada dia DC: 417	2 x 2 = 4 DC:455
La terra és un cos sobre la superfície del qual ens movem i no pot desaparèixer de sobte , de la mateixa manera que no pot desaparèixer qualsevol altre cos sòlid DC:234		Sé on sento dolor DC:41	Ara visc a Anglaterra DC:420 Ara mateix sec en una cadira DC:553	Això es diu <i>rajola</i> , allò <i>columna</i> DC:565
Això és vi i no sang (?) DC:239		Això és un tros de paper DC:60	Aquesta cambra és al segon pis, que darrera de la porta hi ha un corredor que duu a l'escala, etc. DC:431	En català aquest color es diu verd DC: 624
Aquell a qui hom ha amputat un		Tenim dues mans DC:125	La persona que hi ha davant meu és el meu vell amic en Tal DC:613	
		Tots els éssers humans tenen pares DC:240 Tinc un cos DC:244	NN fa pocs dies ha volat d'Amèrica	
		El meu amic no té serradures dins el cos DC:281		
		El meu nom és L. W. DC:328"		
		Tinc mans i peus encara que no els vegi DC:429		

<p>braç mai no li tornarà a créixer, aquell a qui hom ha tallat el cap és mort i mai més no tornarà a viure DC:274</p> <p>Els automòbils no creixen de la terra DC:279</p> <p>Els gats no creixen als arbres DC:282</p> <p>Els llibres no menteixen, els altres també ho saben o ho creuen, i jo crec que ho creuen DC:288</p> <p>La natura obeeix lleis, la inferència inductiva està justificada DC:315</p> <p>Aquesta muntanya sempre ha estat allí més enllà de la memòria dels homes DC:322</p>			<p>a Anglaterra DC:674</p> <p>En aquest moment sóc a la taula i escric DC:675</p>	
--	--	--	---	--

2. 4. Què ens ensenyen les proposicions-Moore?

Estructurarem aquest apartat en dotze tesis que hem extret d'una lectura en detall de *De la certesa* seguint el fil de les proposicions-Moore. Creiem que aquest és un bon fil conductor, d'una banda perquè és l'eix al voltant del qual giren els propis pensaments de Wittgenstein, i de l'altra, perquè ens sembla útil des del punt de vista expositiu en permetre fer sortir a la llum les qüestions amb les quals Wittgenstein es va barallant.

1. Allò que hi ha en joc no és la certesa merament individual o subjectiva sinó la certesa objectiva. (DC: 194, 15-16, 54, 56, 245, 270, 271, 494, 555)

- La seguretat o certesa que està en qüestió amb les proposicions-Moore (“jo sé que...”) no és la merament psicològica o subjectiva sinó l'objectiva: no el simple fet que *no dubtem* o que *estiguem totalment convençuts de*, sinó que l'error o el dubte no han de ser possibles, han de quedar “exclosos lògicament”.

“Cal demostrar que cap error no és possible. L'asseveració 'jo ho sé' no basta. Perquè no és més que l'asseveració que no puc equivocar-me (allí): que no m'equivoqui *en* això ha de ser establert *objectivament*” (DC: 15).

2. No es pot fer un recompte exhaustiu de totes elles. (DC: 6,152, 167, 210, 476)

- Contra la pretensió de Moore, no es pot fer la llista de tot el que no pot ser posat en dubte. Aquestes proposicions formen part d'un *coneixement* (*seguretat*) de fons, tàcit, no tematitzat i inarticulat. Ningú me les ha ensenyat, ni les he après explícitament. Normalment no les prenem en consideració, ni troben una expressió natural en el nostre pensament, perquè (la majoria d'elles) no tenen un context d'ús ('Tinc pares', 'Tinc un cervell').
- La única manera de prendre en consideració el seu rol especial és imaginar què passaria si perdessin la immunitat. Per aquesta raó sona estrany dir que es tracta de coses *que creiem*, quan ni tan sols les hem formulat explícitament. Només a posteriori podem descobrir-les com l'eix sobre el qual gira tot l'engranatge del nostre pensament, i això implica que ni tan sols poden ser identificades al marge del context. (DC: 152)
- Són inexpressables o inefables, en el sentit que no tenen un context natural d'ús i només són articulables lingüísticament en contextos heurístics, és a dir com a especificació de regles gramaticals. Podríem dir que no pertanyen al joc de llenguatge. L'intent de Moore de dir allò que només pot ser mostrat (“aquí hi ha una mà”) porta directament a l'absurd.

3. La possibilitat d'un error queda exclosa. Les proposicions-Moore són immunes a -o estan més enllà de- tot dubte. (DC: 51, 55, 88, 125, 253, 279, 307, 308, 494, 515, 604, 628)

- No podem estar merament equivocats sobre elles. Si ens equivoquéssim, això indicaria no un simple *error* sinó que hem perdut el *seny* (DC: 279). Un error és una creença que es revela com a falsa, és a dir, que veiem que contradiu o que no encaixa amb tot el que tenim per més segur. De manera que, per definició, un error pot corregir-se: veig el rem partit, però el toco i m'adono que, en realitat, segueix tan rígid com abans de submergir-lo a l'aigua. La revelació que una (algunes) de les proposicions-Moore és dubtosa o falsa, fora molt més pertorbadora, faria saltar pels aires tots els nostres punts de referència alhora de jutjar, ens abocaria directament al caos o a l'absurd. És per aquesta raó que el dubte queda exclòs en el cas de la majoria de les proposicions-Moore. *Dubtar* o *cercar* sempre tenen lloc en un context del qual no es pot dubtar: "el joc mateix del dubte pressuposa ja la certesa" (DC: 115).
- A diferència del simple error, dubtar (almenys d'algunes) d'elles voldria dir posar en qüestió tot el nostre sistema de judicar, allò que considerem una evidència, una bona raó, etc. Fora "com si ens haguéssim equivocat en tots els nostres càlculs" (DC: 55). Podríem dir: si això ('que aquest és el meu nom') és dubtós, aleshores ja no sé de què es pot dubtar i de què no, ja no sé què podria creure, i per aquesta mateixa raó, perdria sentit el propi dubte. Juntament amb tot l'edifici, cauria també la raonabilitat del meu dubte. No es tracta tan sols que jo no dubti, per exemple, que 'tinc dues mans', sinó que tindria dificultats per afirmar què comptaria com un cas de posar en dubte això: miro cap avall i no veig les meves mans, ¿puc concloure que no existeixen?, ¿i no podria concloure igualment que la vista em falla? Podria basar-me en el que em diu la vista per verificar l'existència de les meves mans, però igualment podria basar-me en l'existència de les meves mans per posar a prova la fiabilitat dels meus ulls (DC: 125).
- Però, podem preguntar: ¿què és el que els dóna aquest privilegi a les proposicions-Moore? Les proposicions-Moore no poden ser negades, però no en virtut de cap qualitat formal seva, ni perquè *sapiguem* o *veiem* que els fets que expressen són absolutament certs, o perquè disposem d'una quantitat d'evidència molt gran que les recolzi, sinó perquè nosaltres, com si diguéssim, les posem a part, al marge, com en una *via morta*, diu Wittgenstein²⁷. El seu estar fora de tot dubte és constitutiu del nostre sistema de jutjar. Parlant kantianament podríem dir que són *necessàries*, o *condició de possibilitat* de tot judici, sempre que no malentenguem en què consisteix aquesta *necessitat*: "no pot donar-se cap dubte sobre elles si el judici ha de ser possible" (DC: 308). "Si el meu nom no és L.W., ¿com em puc refiar d'allò que s'entén per 'vertader' i 'fals?'" (DC: 515).

²⁷ Rhees apunta que, en una conversa personal mantinguda el 13 d'abril de 1951, uns quinze dies abans d'escriure la última entrada de *De la certesa*, Wittgenstein li havia fet el següent comentari: "This does not mean that there is any specific class of "things which cannot be doubted". In fact that is just the point". RHEES, R., *o.c.*, p.105.

- Aquesta mena d'observacions, ens diu Wittgenstein, pertanyen a la lògica. Observacions com ara "Com seria un error aquí?" (DC: 51), són observacions lògiques i no meres constatacions de la psicologia, la sociolingüística, etc. Es tracta de proposicions lògiques perquè descriuen els jocs de llenguatge, o la situació i el rol dels conceptes en els jocs de llenguatge. En aquest sentit, no descriuen el que passa o no passa, el fet contingent que els homes no acostumem, o que ens costi molt, dubtar d'elles (en el sentit, per exemple, que seríem incapaços de dubtar que el nostre fill no és innocent), sinó el que queda exclòs de la realitat, podríem dir, per raó del nostre sistema conceptual. "El joc de llenguatge que opera amb els noms de persones pot mantenir-se perfectament encara que m'equivoqui en el meu nom –però pressuposa que no té cap sentit dir que la major part dels homes s'equivoquen en els seus noms" (DC: 628). Tot això equival a dir que no hi ha espai lògic per al dubte, que aquest no és conceptualment possible.

4. Són infonamentables (DC: 125, 166, 205, 492, 559, 604, 613-614)

- L'estatus especial d'aquestes proposicions és el de creences bàsiques que no necessiten justificació però que poden servir per justificar altres creences. Que no hi ha proposicions més bàsiques que les poguessin justificar, vol dir que res del que jo pogués dir en favor d'elles comptaria com una raó o seria més evident que elles mateixes. Podríem, de fet, *imaginar* que ens preguntem què justifica aquestes creences tan bàsiques, aleshores podríem aportar consideracions molt generals en suport d'aquestes proposicions, però:
 1. Aquestes consideracions no serien les raons per les quals les acceptem, ni tampoc estarien més ben fonamentades que elles mateixes: "Si ara estic dubtant que tingui dues mans, tampoc no tinc perquè fiar-me dels meus ulls. (Seria ben igual, aleshores, que ho preguntés a un amic)" (PI II xi p 371).
 2. En el mateix moment que aportéssim justificacions generals d'aquesta mena, els estariem traient el seu estatus especial, que consisteix, justament, en el fet que les tractem com a proposicions de les quals ni tan sols es planteja la qüestió de la seva acceptació.
- Aleshores, ¿per què no les anomenem simplement *creences*?, ¿allò que, en els nostres judicis i en la nostra forma de viure, suposem o prenem per cert però sense poder aportar raons específiques, no mereixeria ser anomenat una *creença*? Però, hi ha creences estrictament personals, puc abandonar certes creences a voluntat i seguir jutjant d'acord amb els altres; tot això no val per a les proposicions-Moore (DC: 492). Peter Winch²⁸ comenta molt encertadament que, durant tota la discussió amb Moore fa la impressió que Wittgenstein es baralla amb si mateix, com si intentés substituir el *saber* de Moore per altres expressions menys confuses. Candidats que li venen al cap al lector en diversos moments serien: *creure*, *assumir*, *pressuposar*,

²⁸ WINCH, P. "Judgement: Propositions and Practices", *Philosophical Investigations*, vol 21, nº3, July 1998.

donar per garantit, etc. Però aquesta seria una mala opció perquè no sembla que la intenció de Wittgenstein sigui corregir Moore en aquest sentit. Substituint *saber* per *creure* -o per una expressió similar- perdríem de vista allò que fa filosòficament rellevant la consideració de les proposicions-Moore als ulls de Wittgenstein, i que, justament, sembla haver passat desapercebut al propi Moore, a saber, la seva peculiar funció lògica.

5. Tenen la forma de proposicions empíriques però no ho són, és a dir, no funcionen com hipòtesis (DC: 52-56, 308, 401)

- No hi ha una gradació entre les hipòtesis empíriques i les proposicions-Moore (o entre les proposicions empíriques i les gramaticals) com si el dubte anés perdent sentit o fent-se més improbable al passar de les unes a les altres. No es tracta, simplement, que augmenti el grau de recolzament empíric a mesura que augmentem els casos acumulats, tal com passa en una generalització. Considerem les següents proposicions: 'a aquesta distància del sol hi ha un planeta' i 'aquí hi ha una mà'. Es tracta, en tots dos casos, de proposicions empíriques, però la primera és una hipòtesi i la segona no; i això, malgrat que no hi hagi un límit precís entre aquests dos tipus de proposicions (DC: 52). Creuat un cert límit, el dubte esdevé simplement inconcebible.
- Algunes proposicions podrien tenir la forma o l'aparença de les proposicions empíriques però una funció lògica especial: "tendeixo a creure que no tot el que té la forma d'una proposició empírica és una proposició empírica" (DC: 308).
- Malgrat que aparentment tractin de fets molt generals o de *trivialitats* del món, en realitat no obtenen el seu recolzament de l'experiència:

"Però ¿no és l'experiència allò que ens ensenya a jutjar així? Com *ens ho ensenya*, l'experiència? *Nosaltres* podem derivar-ho de l'experiència, però l'experiència no ens suggereix com derivar res d'ella. Si l'experiència és la *raó* que jutgem així (i no únicament la causa), llavors no tenim ja cap altra raó per considerar això com una raó" (DC: 130)

La proclama antiempírica de Wittgenstein és prou eloqüent. Es tracta de barrar el pas a qualsevol pretensió de cercar una justificació empírica de la nostra manera de jutjar o de la nostra imatge del món: les proposicions-Moore no són inferides de l'experiència. Intentem explicitar els arguments d'aquesta rotunda negativa de Wittgenstein:

- L'experiència passada pot ser la *causa* que jutgi així, la causa de la meva seguretat, però no el fonament (DC: 429). La certesa de les proposicions-Moore no deriva de l'experiència prèvia, tot i que, sense aquesta experiència, no hauria arribat a aquestes certes. Perquè, ¿com s'ha establert aquesta seguretat? No de la forma que habitualment entendríem el que vol dir *basar-se en l'experiència*: treure conclusions a base de fer experiments, recollir evidències, per assaig i error, cercar connexions entre causes i efectes, etc. No, les nostres certes bàsiques

no són el final d'un raonament inductiu. No és així com assimilem que "tenim un cos" o que "hi ha objectes materials". I tampoc tindria sentit dir que l'experiència podria servir com a justificació pragmàtica, com si el nostre èxit d'haver jutjat d'aquesta manera en el passat ens justifiqués a seguir-ho fent; a vegades l'encertem fent induccions i a vegades no (DC: 131).

- D'altra banda: ¿com podria l'experiència *ensenyar-nos* alguna cosa? Si ella és la raó que jo confii en un cert judici, aleshores ja no tinc cap raó que justifiqui que la meva confiança vagi precisament en aquest sentit o direcció: la confiança hauria de ser alhora prèvia i posterior, abans i després. L'experiència no pot doncs, *dirigir-me* a mi a confiar. "Aquesta taula continua existint quan ningú no se la mira" (DC: 163). ¿De quina manera l'experiència podria corroborar això? ¿I com seria experimentar el contrari? Més aviat la proposició indica un límit del que concebem que pot donar-se dintre de l'experiència o la manera com nosaltres reaccionem o actuem sobre la base d'ella.
- Nosaltres confiem en certes coses després de, o en ocasió de, certes experiències i després de determinats processos d'ensinistrament. És un fet primitiu, inexplicable i injustificable, que ens donem per satisfets amb certs procediments de prova o verificació.

6. Tenen la funció de proposicions gramaticals i, en aquest sentit, són comparables a les proposicions i regles del càlcul matemàtic (DC: 43-55, 340, 447-448, 494, 651-657)

- Les proposicions-Moore, en general, podem dir que tenen el caràcter o la funció de *regles* més que no pas de proposicions empíriques. L'equiparació de les proposicions-Moore a regles, és una manera d'indicar que no són parts o ítems de la llista d'allò que sabem, contra la pretensió de Moore, ni funcionen com a coneixement acumulat sobre el món. Sinó que formen part del marc de referència, de les condicions que fan articulable significativament allò que sabem; en aquest sentit, són constitutives del significat i, igual que les regles, fan possible els jocs de llenguatge.
- Proposicions com 'aquesta és la meva mà' o 'jo em dic L.W.', són tan incontrovertibles com les taules de multiplicar (OC 448). Creiem o sabem, amb el mateix grau de certesa, com es diu el color de la sang que qualsevol proposició matemàtica (DC: 340). Aquestes no tenen un estatus lògic superior a aquelles, tenen "un suport semblant", ens diu Wittgenstein, tot i que les proposicions de la matemàtica estiguin "petrificades" o se'ls hagi imprès "oficialment" el segell de la incontestabilitat (DC: 657).
- Quan Wittgenstein equipara proposicions contingents o fàctiques, com ho són les proposicions-Moore, amb proposicions matemàtiques, una de les coses que pretén és ressaltar el fet que el joc de llenguatge –també el matemàtic– depèn tot ell de tractar d'aquesta manera certes qüestions, sense que hi hagi res més fonamental que el nostre actuar (antiplatonisme).

7. Amb el pas del temps poden perdre el seu estatus incontrovertible (la immunitat al dubte). No hi ha doncs, una distinció taxativa entre proposicions gramaticals i proposicions empíriques²⁹ (DC: 52, 96, 97, 279, 319, 492-493)

- Les proposicions-Moore no tenen un rol o funció per si mateixes. És en funció del lloc que ocupa una proposició en el si del nostre sistema de judicis, que actuarà com una afirmació de fet, com una hipòtesi, o com una regla o norma de representació (DC: 98).
- La seguretat de les proposicions-Moore, és comparable a la solidesa del llit d'un riu sobre el qual flueixen les aigües (les proposicions empíriques). Però aquestes poden solidificar-se i, a la inversa, les que són sòlides poden deixar de ser-ho.
- D'una banda, les proposicions-Moore no són principis lògics, axiomes o proposicions necessàries en virtut de la seva forma. El seu estar fora de dubte tampoc és degut al fet que tractin d'un tipus especial d'objectes (a l'estil, per exemple, dels judicis sintètics a priori de Kant) perquè, contràriament, tracten d'objectes absolutament heterogenis i diversos (el color de la sang, el nom propi o la possibilitat de viatjar a la lluna). Així mateix, són judicis heterogenis també quant a la quantitat i la qualitat. Hi trobem judicis generals ("hi ha objectes materials"), particulars ("no he estat mai a la Xina"), afirmatius, negatius.
- En principi, no hi ha cap raó perquè siguin *aquestes* i no unes altres les que tenen aquest rol i en diferents moments històrics poden variar, poden perdre el seu estatus i unes altres poden passar a ocupar el seu lloc de llit de riu. Ara bé, qualsevol canvi en les proposicions-Moore implica un canvi, en un grau o altre, en la imatge del món, en el sistema de jutjar. Ja sabem però, que Wittgenstein no tracta totes les proposicions-Moore de la mateixa manera. Aquestes proposicions encarnen diversos tipus de seguretat o les diverses formes en què una creença pot estar fora de dubte. Aleshores, si prenem el cas més extrem, qui rebutgés una proposició de les que en la nostra tipologia hem anomenat transhistòriques o universals, com ara 'que els automòbils no creixen de la terra', faria saltar pels aires tot el nostre sistema de judici i, per tant, hauríem de dir que creu tot el que nosaltres considerem impossible i rebutja tot el que tenim per més segur. Revisar aquests judicis voldria dir revisar tot el nostre sistema de verificació, tots els nostres patrons de mesura (DC:492) i això no sabríem com fer-ho perquè no sabríem per on hauríem de començar, ni sobre la base de quins criteris fer-ho: "haig de reconèixer unes certes autoritats fins i tot per a poder jutjar" (DC:493).
- D'acord amb el caràcter heterogeni del conjunt de les proposicions-Moore, són concebibles altres moviments tectònics molt menys convulsos en la

²⁹ Rhees destaca que el 1944 Wittgenstein havia parlat amb ell sobre la idea que era un error pensar que hi havia una distinció taxativa entre les proposicions gramaticals i les empíriques, és a dir, abans que Quine publicués les seves crítiques a la distinció analític-sintètic. RHEES, R, *o.c.*, p 44.

nostra imatge del món, canvis en el llit de riu però, diríem, *assimilables* o que no posarien en entredit tot el nostre sistema de judici. Les proposicions-Moore que hem anomenat *històriques* o *solidificades* serien instàncies d'aquest tipus. Un exemple prou eloqüent és el polèmic cas de la possibilitat del viatge a la lluna³⁰. “Tot el nostre sistema de física ens prohibeix de creure-ho” (DC: 108). Altres casos similars serien la descoberta de fets inaudits: que l'aigua de l'olla damunt la flama del gas es congela enlloc de bullir. Si això s'esdevingués, diu, “restaria esbalaït del tot, però suposaria la intervenció d'una influència desconeguda encara per a mi i potser deixaria jutjar la qüestió als físics. –Però què em podria fer dubtar que aquesta persona és N.N. que conec de fa anys? Un dubte aquí semblaria arrossegat-ho tot amb ell i abatere-ho tot dins un caos” (DC: 613). Ambdós exemples posen de manifest com alguns canvis conceptuals profunds poden donar-se (com algunes proposicions sòlides poden esdevenir fluides) sense que posin en crisi necessàriament tot el sistema. Al cap i a la fi, és la mateixa cultura científica que recolzava la negació de Wittgenstein al viatge a la lluna el 1949, que ha canviat i avui recolza l'afirmació contrària però, podríem dir, per la mateixa mena de raons. Aquell que considera que “tot el nostre sistema de física ens prohibeix de creure-ho” demanarà: “i com s'ha sostret a la força de la gravetat? Com ha pogut viure fora de l'atmosfera?” (DC:108); d'aquest individu podríem dir que el mateix tipus de raons que el porten a no admetre aquesta possibilitat avui, el poden portar a admetre-la demà. En aquesta imatge del món, la possibilitat del viatge a la lluna és estranya i difícil però no impensable. Certes barreres tecnològiques i conceptuals són superades però amb els propis procediments de la ciència i, per tant, podríem dir, sense posar en qüestió el sentit d'allò que és raonable. Al cap i a la fi, la imatge científica del món es caracteritza per aquesta mena de canvis ràpids. Wittgenstein mateix considera una altra actitud molt diferent alhora d'afrontar la possibilitat del viatge a la lluna. Es tracta d'una tribu que creu que es pot anar a la lluna de tant en tant, sense parar atenció en els mitjans, potser perquè així els ho revelen els somnis: “nosaltres no sabem de quina manera s'arriba a la lluna però els que hi arriben saben de seguida que hi són” (DC:106). Entre aquestes dues actituds no hi ha una simple diferència de grau. En el primer cas, compartim amb el propi Wittgenstein -malgrat el seu error de judici- el sentit d'allò que és rellevant o assenyat. En el cas de la tribu -malgrat coincidir materialment en el seu judici favorable a la possibilitat del viatge a la lluna- no compartim

³⁰ L'exemple del viatge a la lluna (DC:111, DC:106-108) és un cas polèmic. ¿Es tracta d'un contraexemple per a Wittgenstein? ¿Mostraria que, finalment, les proposicions-Moore no són una classe tan especial de proposicions i que estan més en continuïtat amb les hipòtesis empíriques del que Wittgenstein voldria, atès que, finalment, poden ser revisades a causa de noves descobertes? D'acord amb la interpretació de Rhees, a partir de casos com aquests no hauríem de deduir-ne la continuïtat entre les meres hipòtesis i les proposicions-Moore, ni que entre elles hi hagi simplement una diferència de grau. Wittgenstein no defensaria que totes les proposicions-Moore són iguals, ni que tinguin el mateix estatus. Justament, per determinar les diferències en el rol que exerceixen no tenim altre recurs que el d'imaginar les diverses conseqüències que comportaria el seu qüestionament. De manera que la negació d'algunes proposicions-Moore pot ser assimilable dintre d'una mateixa imatge del món: “L'aigua de l'olla damunt la flama del gas no es congelarà, sinó que bullirà”, i la d'altres no: “La persona que hi ha davant meu és el meu vell amic en Tal”. El fet crucial per a la tesi de Wittgenstein, seria que sempre, en tot sistema de judici, hi hauria d'haver proposicions-Moore inassimilables -i aquí, quines seguïn en concret és irrelevant- no pas que ho hagin de ser totes i de la mateixa manera.

el sentit d'allò que és raonable, de manera que, com diu Wittgenstein, "ens trobaríem intel·lectualment molt allunyats de qui digués això" (DC:108). La seva insinuació que la manera com s'arribi a la lluna és irrellevant, posa de manifest tot un abisme intel·lectual, i, de ser acceptada, faria saltar pels aires tota la nostra imatge del món, de manera que no podem acabar de comprendre en quina mena de món viuen.

8. Actuen com a *fonament* de totes les operacions del pensament i dels jocs de llenguatge (DC: 40, 151, 401)

- "Per què estic tan segur que això és la meua mà? (..) ¿Aquesta seguretat no és pressuposada en el joc de llenguatge?" (DC: 446). Les proposicions-Moore exemplifiquen la forma com fem inferències o judicis a partir d'altres judicis, o, com diu Wright³¹, "la nostra acceptació implícita de diversos tipus de regles d'evidència". Formen part dels fonaments i expressen la forma del nostre operar amb el pensament i el llenguatge. Wittgenstein aquí, òbviament amplia el sentit convencional de la *lògica* o de les proposicions lògiques (DC: 401).
- Les proposicions-Moore són el fonament (ground) dels nostres jocs de llenguatge. Stroll³² les anomena "foundational propositions". Però hem d'entendre bé què significa aquí *fonament* i quin ús fa Wittgenstein del llenguatge relacionat amb la imatge cartesiana dels fonaments. Wittgenstein, al nostre entendre, manté, a *De la certesa* les seves conviccions antifonamentalistes³³, malgrat que utilitzi el vocabulari dels fonaments. Les proposicions-Moore no són un nou tipus de fonament del nostre sistema conceptual, com si es tractés d'un nou candidat filosòfic al lloc de protagonista principal, sinó més aviat de renunciar a buscar cap fonament epistèmic últim (cap evidència incondicionada). O, dit d'una altra manera, el que cal acceptar és que no hi ha més fonament que el nostre sentir-nos confiats o actuar així, "el que s'ha d'acceptar, el que és donat, són -hom podria dir- les formes de vida" (IF, II xi, p.378).
- Cal prendre's seriosament l'analogia de l'eix. Tal com observa molt bé Peter Winch, *eix* és un concepte purament geomètric, "It is a reference point for description of the movement. It has no existence or meaning apart from the movement. We can of course make a mark to indicate where the axis is located. But the mark is not itself the axis"³⁴. Tal com indica l'analogia de

³¹ WRIGHT, C., *o.c.*, p. 15.

³² STROLL, A., *o.c.*

³³ Entenem per *fonamentalisme* aquella estratègia que, tocant a la qüestió de la justificació, busca una sortida al caràcter condicional de tota evidència o justificació de les nostres creences, defensant l'assimetria entre dos tipus de creences, unes de les quals serien més bàsiques, farien de fonament de les altres i gaudirien d'un tipus de justificació no inferencial. Veure DANCY, J. *Introducción a la epistemología contemporánea*. Madrid: Tecnos, 1993. Michael Williams ha defensat convincentment que les proposicions-Moore no compleixen cap dels quatre requisits que el fonamentalisme clàssic atribueix a les creences bàsiques que haurien d'actuar com a fonament: universalitat, especificabilitat, independència i adequació. Veure "Why Wittgenstein isn't a foundationalist", dins MOYAL-SHARROCK, D. i BRENNER, W.H. (eds.) *o.c.*, p.51.

³⁴ WINCH, P., *o.c.*, p.198.

Wittgenstein, hauríem de dir que és només el moviment -l'ús- de les proposicions del seu voltant el que determina certes proposicions com a punts fixos. En conclusió:

1. No hi ha, estrictament parlant, un conjunt de proposicions-Moore que siguin *el fonament*. Una mateixa proposició pot fer funcions diverses en diversos contextos: “ara com una proposició que ha de ser controlada per l'experiència, ara com una regla de control” (DC: 98).
2. Les proposicions que actuen de fonament o base no són independents de les proposicions suposadament sostingudes per aquelles.

9. Formen un sistema (DC:105, 140-144, 149, 152, 225, 248, 274, 279, 516)

- “No m’aferro a una proposició, sinó a un niu (*Nest*) de proposicions” (DC: 225). Wittgenstein parla també d’una “totalitat de judicis” (DC:140) i d’un “sistema de proposicions” (DC:141). Les proposicions-Moore formen un sistema. Són judicis particulars però que no descansen sobre evidències particulars i no es sostenen individualment, sinó recíprocament. L’experiència no ens ensenya de manera aïllada “que la terra ha existit des de fa molts anys”, en tot cas *nosaltres* jutgem, a partir de l’experiència, que això, i tantes altres coses lligades amb aquesta, són certes: “aquell a qui hom li ha tallat el cap és mort i mai més no tornarà a viure. Es pot dir que l’experiència ens ensenya aquestes proposicions. No ens les ensenya, però, d’una manera aïllada, sinó que ens ensenya un munt de proposicions interrelacionades. Si fossin aïllades, potser podria dubtar-ne puix que no tinc cap experiència relativa a elles” (DC:274).
- Les proposicions-Moore no són independents de les proposicions empíriques i es recolzen mútuament. Allò que els dona seguretat inqüestionable és la seva coherència en el si del sistema de judicis. La certesa, la seguretat, la immobilitat de certs punts, és un requisit i un efecte, podríem dir, de l’estructura o entramat: “aquest fonament és aguantat per la resta de la casa” (DC: 248), o també: l’eix sobre el qual gira tot l’engranatge dels nostres judicis és fix però no perquè es mantingui ancorat a la realitat, només “el moviment al voltant seu en determina la immobilitat” (DC: 152). Així doncs, el sistema s’aguanta o s’enfonsa com un tot, igual que un edifici. Si un fet suscités el meu dubte sobre una d’aquestes creences bàsiques (per exemple, suposem que un dia, de sobte, tothom em cridés per un altre nom i aquest nom nou aparegués escrit en el meu DNI, etc.) aleshores, també es posarien en qüestió immediatament les raons del dubte. Per això no tindria cap sentit que anés, posem per cas, a consultar el llibre de registre de naixements per decidir la qüestió. I, per tant, “podria decidir seguir mantenint les antigues creences” (DC: 516). Trobem aquí, la defensa d’un posicionament clarament holista, però, de quina mena d’holisme es tracta? Defensarem que la millor manera de llegir *De la certesa* és veure-ho com la defensa d’un *holisme semàntic o del contingut*³⁵ i d’un *holisme pràctic* i no teòric³⁶.

³⁵ Entenem per *holisme semàntic o del contingut* la tesi que el contingut d’una creença depèn del contingut d’altres creences o que les inferències possibles determinen el contingut de la meua creença. Això vol dir que no es pot fixar el contingut d’una creença particular amb independència de tot el sistema

- Però, ¿com hauríem de pensar aquest *sistema* ja que, certament, no es tracta d'un sistema formal o d'un sistema de regles explícites a l'estil d'un sistema de càlcul? Les notes de Wittgenstein no són del tot consistents en aquest punt, perquè a vegades semblen indicar que el sistema és un punt de partida, a l'estil d'un conjunt de pressupòsits i a vegades ho neguen explícitament. Malgrat això, d'acord amb Winch, ens sembla que la clau de volta és entendre que el sistema o imatge del món és *procedimental* més que no pas *pictòrica*. Sobre la imatge del món que conformen les proposicions-Moore, Winch afirma: "they cannot be the foundation of our procedures, 'since it is the procedures which make them the pictures they are' ".³⁷ Acceptar, posem per cas, que la terra no va començar a existir quan jo vaig néixer, no és la conclusió però tampoc és exactament un punt de partida o pressupòsit de cap raonament que pugui pertànyer a una recerca històrica: forma part del mètode o forma d'argumentar del que entenem per *fer història* jutjar d'aquesta manera, i si calgués justificar això, el raonament que ho fes deixaria de tenir l'aire i el sentit del que entenem per un *raonament històric*:

"Qualsevol prova, qualsevol confirmació i confutació d'un supòsit té lloc al si d'un sistema. I aquest sistema no és precisament un punt de partida més o menys arbitrari i dubtós de totes les nostres argumentacions, sinó que pertany a l'essència d'allò que nosaltres anomenem una argumentació. El sistema no és pas el punt d'arribada, sinó l'element vital dels arguments." (DC: 105).

10. Descriuen la nostra *imatge del món* i, en aquest sentit, no són vertaderes ni falses sinó el rerefons (background) sobre el qual distingim entre vertader i fals (DC: 94-95, 162, 167, 205, 262, 608-612)

- "Si el vertader és el que és fonamentat, llavors el fonament no és ni vertader ni fals" (DC: 205). Atès que la imatge del món està constituïda per aquestes proposicions que exemplifiquen què compta com a correcte o què és una evidència sòlida, la imatge del món ella mateixa no pot ser correcta o incorrecta. O dit d'una altra manera: el conjunt dels judicis que fa possible les justificacions, ell mateix ha de quedar al marge o més enllà de tota justificació. Rhees ho expressa així: "if what we call 'reason' or 'correct inference' belongs to our world-picture, to speak of a foundation or justification of the world-picture itself is to say nothing."³⁸
- "Les proposicions que descriuen aquesta imatge del món podrien pertànyer a una mena de mitologia. I la seva funció és semblant a la de les regles del

de creences, i té com a conseqüència que la justificació de les creences també és holística perquè ho és la determinació del seu contingut. Holisme de la justificació doncs, derivat de holisme semàntic o del contingut.

³⁶ *Holisme pràctic* és un concepte de H. Dreyfus, que vol equiparar el posicionament de Wittgenstein al de Heidegger, desmarcant-lo de l'holisme teòric de Quine: "while understanding involves explicit beliefs and hypotheses, these can only be meaningful in specific contexts and against a background of shared practices". DREYFUS, H. 'Holism and Hermeneutics'. *Review of metaphysics*, 34. Citat a STERN, D. G. *Wittgenstein's philosophical investigations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. p. 164.

³⁷ WINCH, P., *o.c.*, p. 195.

³⁸ RHEES, R., *o.c.*, p. 86.

joc, i el joc pot aprendre's també d'una manera purament pràctica, sense necessitat de regles explícites” (DC:95). Si les proposicions-Moore realment *descriu*ssin una imatge del món, podríem preguntar si aquesta descripció era correcta o no. Però això no és el que Wittgenstein sembla voler implicar tot i usar el verb *descriure*. Les proposicions-Moore són part o conformen una mena de mitologia però que, tal com dèiem abans, això s'ha d'entendre en un sentit *procedimental* més que no *pictòric*, ho prova la connexió que estableix el mateix Wittgenstein amb les regles del joc i la praxis. Sobre aquest aspecte de la imatge del món, Rhees observa: “Our world-picture is shown in what we take as an *explanation*”.³⁹ Prenent un exemple del propi Wittgenstein: “avui es jutja que l'avió, la ràdio, etc. són mitjans per a l'acostament dels pobles i la difusió de la cultura” (DC: 132). Si algú objectés que aquesta no fora una explicació acceptable per a un grec de l'època clàssica, i volgués saber per què veiem això com una explicació o com un judici assenyat, per què parlem en aquests termes, etc., la única resposta que tindríem fora ensenyar-li a parlar igual, ensenyar-li a veure *això* i *això* com una explicació convincent, o tal vegada a construir ell mateix explicacions millors en la mateixa línia; de la mateixa manera que només podem ensenyar-li a un nen el sentit o l'essència del càlcul aritmètic -per què calculem de la manera que ho fem- ensenyant-li a calcular.

- La comparació amb una mitologia, vol destacar també, el caràcter injustificat i injustificable de la imatge del món i del seu procés d'adquisició. No podem dir que adquirim la imatge del món sobre la base de raons o que l'acceptem perquè ens sembla correcta. És sobre el rerefons de la imatge del món, és a dir d'una forma particular de jutjar, que determinem el que és correcte i el que no. La imatge del món, podríem dir, ens l'empassem en iniciar-nos en els jocs de llenguatge. Igual com una mitologia o una religió, la imatge del món s'assimila de forma natural pel simple fet de créixer en una determinada comunitat i no pas sobre la base d'arguments. Per això mateix el procés d'abandonar-la o d'assimilar-ne una altra ha de ser un procés necessàriament dolorós, més comparable a un procés de conversió que no pas a un procés racional (DC: 92). Més enllà de les raons, ens diu Wittgenstein, hi ha la persuasió. (DC: 612). Això implica que hi ha límits a l'argumentació racional. Que les proposicions-Moore no ofereixen una base epistèmica sòlida o universal que autoritzi a esperar una possible solució racional de totes les disputes. Al cap i la fi, allò que fa de fonament d'una forma de vida no té perquè servir per a una altra. Aquest seria un altre argument en contra de les pretensions del fonamentalisme.
- Però és això relativisme? Discutirem aquesta qüestió més endavant i de forma extensa; ara només voldríem advertir d'un perill que va lligat inevitablement al terme “imatge del món”. El mateix Wittgenstein ens adverteix que aquí el perill és el d'enredar-nos amb una *weltanschauung* (DC: 422). I és que, malgrat les seves referències constants a oracles i tribus, i malgrat el vocabulari de la *conversió* i la *persuasió*, no dona la impressió que Wittgenstein estigui interessat a defensar explícitament cap forma de relativisme del tipus: *cada individu o grup té dret a prendre la seva*

³⁹ RHEES, R., *o.c.*, p.117.

imatge del món per LA correcta o hi ha sistemes conceptuals alternatius o incompatibles entre si i tots ells igualment correctes. Perquè sembla que allò que vol posar de manifest Wittgenstein és, precisament, que no hi ha cap imatge del món que sigui *la* correcta perquè no té sentit parlar d'una imatge *correcta* del món.

11. No expressen un *saber*. (DC: 370, 407, 521, 550-551, 554)

- “Per què hauria de descansar el joc de llenguatge sobre un *saber*?” (DC: 477). Contra Moore, Wittgenstein es nega a acceptar que tingui sentit dir que posseïm un *saber* sobre les proposicions-Moore: si sé *que p*, aleshores puc dubtar de *p* (preguntar, per exemple: *i com ho saps que p?*) i ha de ser conceptualment possible aportar raons a favor de *p* (evidència més bàsica que faci plausible la creença en *p*). Aquest no és el cas de les proposicions-Moore, tal com ja hem vist en el punt 4. L'argument de Wittgenstein contra Moore és que, precisament pel fet que les nostres certes bàsiques no poden ser posades en dubte, tampoc no poden ser objecte de coneixement o *saber*: si no té sentit l'expressió de dubte: ‘no sé si sóc un ésser humà’, aleshores tampoc en pot tenir l'afirmació contrària: ‘sé que sóc un ésser humà’ (DC: 58). Tot i que podem imaginar circumstàncies especials en què la confusió momentània és possible -no *saber* ben bé on som o com ens diem perquè tornem d'un viatge molt llarg, o perquè ens acabem de despertar, posem per cas- i aleshores, en aquest context particular, expressions com les que usa Moore tindrien una funció ben natural perquè tindria sentit també aportar raons a favor d'allò que pretenem *saber*, un error generalitzat o sistemàtic faria del tot impossible els nostres jocs de llenguatge habituals.
- Wittgenstein insisteix a distingir les actituds proposicionals de *creure* i *saber*. Si sé una cosa, aleshores té sentit preguntar *com ho sé?*, i he de poder respondre a partir de principis bàsics generalment reconeguts; això no es requereix en el *creure*, no sempre he de poder donar raons de perquè crec el que crec (DC:550-551).
- Usar una expressió d'actitud proposicional com ara *saber* amb un èmfasi filosòfic o metafísic, tal com fa Moore (‘sé que tinc dues mans’), fora de context, és a dir, sense cap funció comunicativa concreta, a banda de sonar petulant, genera confusió conceptual. Però la confusió no es dona pas perquè, en el seu context habitual, quan en fem un ús podríem dir-ne *informatiu*, el *saber* sigui més segur, com qui digués: *ara sí que ho sé del cert*, sinó ben a l'inrevés. No és pas que quan usem expressions com aquestes en el seu context natural, puguem estar més segurs que és veritat allò que afirmem que quan Moore en fa un ús extravagant o metafísic. “La dificultat consisteix a adonar-se de la manca de fonaments de la nostra creença” (DC:166).
- “L'error de Moore rau en el fet de replicar amb ‘ho sé’ a l'afirmació que no es pot *saber*” (DC:521). Moore vol assegurar, contra l'escèptic, que hi ha una sèrie de coses que no poden ser posades en dubte i ho fa assegurant que aquestes coses les *sap* del cert. Parafrasejant Descartes, diríem que les

sap amb una *certesa metafísica* i no merament *mora*⁴⁰. Però d'això, diu Wittgenstein, “ni el mateix Déu no me'n podria explicar res” (DC:554). “Quan Moore diu ‘sé que això és ...’, voldria contestar-li ‘tu no en saps res!’ ” (DC:407). I és que Wittgenstein, a diferència de Moore, no entén pas que sigui tasca de la filosofia proporcionar-nos la imatge correcta del món, en el sentit de proporcionar la llista de totes les veritats incontrovertibles. Com si la filosofia pogués aportar algun tipus de garantia o fonamentació extra de la veritat de la nostra imatge del món.

12. La certesa de les proposicions-Moore és una certesa pràctica que ha de ser entesa com una actitud no proposicional. (DC: 7, 95, 110, 196-197, 204, 358-359)

- Com a fonament dels nostres jocs de llenguatge, dèiem, hi ha certes coses incontrovertibles, certes que han de quedar fora de tot dubte, però això no perquè sapiguem de la seva veritat, perquè tinguem proves o raons concloents a favor de les proposicions-Moore, sinó més aviat el contrari: la qüestió de la seva veritat no s'arriba a plantejar mai perquè el joc de llenguatge depèn del fet que quedin al marge de tota verificació o refutació. I això perquè elles expressen aspectes formals constitutius de l'activitat o joc de llenguatge en qüestió. Actuar de manera que certs fets no són qüestionats, és constitutiu d'aquestes pràctiques: si certes coses fossin posades en dubte (per exemple: que quan converso amb tu estic parlant amb un ésser humà i no amb una màquina) aleshores això faria que la pràctica de conversar, comunicar-me, etc., deixés de ser el que és.
- Així doncs, ¿en què consisteix aquesta mena de *seguretat* o *certesa* de les proposicions-Moore o, el que és el mateix, de la nostra imatge del món? La seva certesa no consisteix en un *veure clar*, no és una evidència cartesiana, però tampoc en un *veure precipitat*, és a dir, no és tracta d'un *prejudici*, o ni tan sols d'un *pressupòsit*, sinó que consisteix en una forma d'actuar, allò que Wittgenstein anomena *forma de vida* (DC:358). “-Com si la fonamentació mai no arribés a un terme. Però el terme no és un pressupòsit sense fonament, sinó una manera d'actuar sense fonaments” (DC:110). Cal concloure que la certesa o seguretat de les proposicions-Moore, no és res més sòlid que el meu donar per suposat o posar a part, “fora de circulació, apartat en una via morta” (DC:210) certes qüestions per tal de poder-ne investigar o considerar d'altres. Es tracta, si es vol, d'una certa *confiança*

⁴⁰ Veure DESCARTES, R. *Discurs del mètode*. (Part IV). Malcolm ha comparat la *certesa objectiva* de Wittgenstein amb la *certesa metafísica* de Descartes. En tots dos casos la certesa d'aquest tipus de proposicions bàsiques es caracteritza pel fet que el dubte i l'error són inconcebibles. La diferència estaria en les implicacions d'aquesta tesi. Per a Descartes implica, d'una banda, que hom sap allò del qual no pot dubtar ni estar equivocat, i de l'altra, que allò que sap és *veritat*. Wittgenstein les discuteix totes dues: si no es pot concebre el dubte tampoc té sentit afirmar el saber, i si no es pot concebre la seva falsedat no té sentit afirmar la seva veritat. De fet, aquest és l'error podríem dir-ne *cartesià*, que Wittgenstein detecta i critica en Moore. Malcolm, amb base a aquestes observacions, sosté que Wittgenstein, a *De la certesa*, defensa una forma especial d'escepticisme que s'allunya del de la tradició. L'escepticisme peculiar de Wittgenstein no qüestionaria la justificació del coneixement ordinari, sinó que posaria límits a les nocions filosòfiques de *saber* i *certesa*. MALCOLM, N. “Certainty” dins *Nothing is hidden: Wittgenstein's criticism of his early thought*. Oxford: Blackwell, 1986.

que fa possible la pràctica de judicar, dubtar o investigar: “una evidència segura és allò que se suposa com a segur incondicionalment, allò d’acord amb què actuem amb seguretat, sense cap dubte” (DC:196). “No tindria cap mena de sentit de dir que considerem una cosa com una evidència segura perquè és vertadera amb tota certesa” (DC:197). En aquest sentit, el ‘jo sé’ de Moore, expressa una seguretat que està “més enllà del justificat i de l’injustificat, com quelcom animal” (DC:359).

- Allò que acceptem com indiscutible es mostra principalment en la forma com actuem. Jutjar és també una forma d’actuar. El seu estar fora de dubte no és doncs, una certesa o seguretat *teòrica* sinó *pràctica*, si és que podem parlar així. Es tracta, al final, de certeses o *creences* no proposicionals.⁴¹ Atès que la qüestió de la seva veritat o falsedat no es planteja, fora confús fins i tot parlar de *coneixement tàcit* o *implícit*, perquè, la nostra relació amb aquest tipus de judicis és no epistèmica⁴². Wittgenstein, durant tot el text, es *baralla* justament amb la raresa d’aquestes *pseudoproposicions*. I sembla que -almenys una de les principals i potser més originals línies de reflexió de *De la certesa*- ens condueix a la conclusió que el fonament, allò que rau al fons del joc de llenguatge com incontrovertible, no té contingut proposicional, no és articulable en forma de proposicions. En paraules de Phillips comentant les notes de Rhees: “Nevertheless, by reflecting on these propositions, we can be led to the important conclusion that not all the agreements which show themselves in our ways of acting and thinking are agreements about the truth or falsity of propositions.”⁴³

⁴¹ Aquest és un altre dels punts polèmics en la interpretació de *De la certesa*. ¿És o no és proposicional el fonament dels nostres jocs de llenguatge? ¿Es tracta d’un conjunt de proposicions o bé d’una forma d’actuar? Les observacions 204 i 136 semblen respondre en sentits oposats la mateixa pregunta: ¿Hi ha doncs, incoherència en el text de Wittgenstein sobre aquesta qüestió absolutament central? Sembla que es podrien donar tres explicacions possibles: una seria acceptar que hi ha una incoherència atribuïble a Wittgenstein (Wolgast). Una altra evitaria atribuir-li incoherència apuntant a una evolució en el propi pensament de Wittgenstein, de manera que les dues tesis serien consecutives. *De la certesa* començaria amb la idea de certes creences bàsiques proposicionals com a fonament, per anar avançant cap a una concepció no proposicional de la certesa (Stroll). I una altra, veuria les dues solucions no com consecutives, en el sentit d’un progrés lineal del seu pensament, sinó com l’expressió d’una tensió, no del tot resolta per part de l’autor. Alhora de pensar la naturalesa del fonament, Wittgenstein assajaria diverses vies o solucions que trobem escampades aquí i allà i la més reeixida de les quals seria DC: 204 (Moyal-Sharrock). Veure MOYAL-SHARROCK, D., *o.c.*, p.87.

⁴² Aquesta tesi és la base de la convincent argumentació de Michael Williams, radicalment en contra d’una interpretació fonamentalista de *De la certesa*, a “*Why Wittgenstein isn’t a foundationalist*”, dins de MOYAL-SHARROCK, D. i BRENNER, W.H. (eds.), *o.c.*, p. 47-58.

⁴³ Un exemple interessant del caràcter no proposicional de les nostres certeses bàsiques el posa el mateix Phillips: si jo estic conduint amb tu al costat el teu propi cotxe, i li explico a una tercera persona més tard, ¿s’inclou l’existència del cotxe en el meu relat?, ¿l’existència del cotxe és un pressupòsit?, ¿i pressuposo també la teva existència en parlar amb tu? Sembla confús, aquí, parlar de *coneixement tàcit* o de *proposicions* que no es posen en dubte. Veure RHEES, R., *o.c.*, p. 166-167.

2. 5 *De la certesa i la filosofia del llenguatge de Wittgenstein*

En aquest apartat ens proposem recollir les principals conclusions que hem extret de la lectura de *De la certesa* i situar-les en el context més general de la seva filosofia del llenguatge. Sintetitzarem el plantejament de Wittgenstein en tres lemes: 'la lògica no pot ser descrita' (DC:501), 'la justificació de l'evidència té un terme' (DC: 204) i 'al principi era l'acció' (DC: 402). El comentari d'aquests tres lemes ens servirà per posar el text en connexió amb els arguments principals de la filosofia del llenguatge de Wittgenstein; això ens donarà la mesura d'una certa continuïtat però també de la deriva del pensament de l'últim Wittgenstein cap al que se n'ha dit la *primacia de la pràctica*.

1. '¿No vinc a dir que, en darrer terme, la lògica no pot ser descrita?' (DC: 501)

En el *Tractatus* hi trobàvem la tesi següent "la lògica ha de tenir cura de si mateixa" (TLP, 5.473). En la teoria figurativa del llenguatge, la forma lògica es postulava com un a priori: no era descriptible amb el llenguatge perquè qualsevol descripció la pressuposaria. La forma lògica era allò comú al llenguatge i al món, l'element estructural compartit necessàriament per tots dos i que feia possible que el llenguatge pogués enganxar-se a la realitat i descriure-la. "Que la lògica sigui a priori és degut al fet que no es *pot* pensar il·lògicament" (TLP, 5.473). La lògica no podia ser, doncs, descrita. I això conduïa directament a la distinció entre *dir* i *mostrar*: la connexió entre les paraules i les coses no pot ser *dita*, sinó tan sols *mostrada* en el que diem quan usem el llenguatge.

Aquí hi podem reconèixer una constant de la filosofia de Wittgenstein que retrobem implícitament a *De la certesa* i en la qual han insistit els intèrprets de la lectura terapèutica. El nostre sistema de representació s'enganxa al món, però no es pot descriure el com ni el perquè. A partir dels anys 30, la *sintaxi lògica* del *Tractatus* esdevé *gramàtica*, i a *De la certesa*, la *gramàtica* s'ampliarà encara més, tant com l'abast de les proposicions-Moore. Més endavant parlarem d'aquesta evolució amb més detall.

En el context de *De la certesa*, la tesi del caràcter inefable de la lògica equival a dir que les regles gramaticals –i per tant les proposicions-Moore– són inefables. Quan Wittgenstein defensa que una cosa no pot ser *dita*, ho hauríem d'entendre en el sentit que no pot ser part del fluir del joc de llenguatge, que no pot ser una jugada del joc, justament perquè és un element constitutiu i definitori del joc mateix. Òbviament una regla gramatical pot ser enunciada, però amb una finalitat heurística o didàctica. Si jo estic assegut davant d'algú que em veu clarament, les paraules 'jo sóc aquí' no tenen un ús i, per tant, no tenen significat (DC: 548). En el sentit wittgensteinià doncs, no s'ha *dit* res pròpiament, quan, en un context ordinari, s'ha enunciat una proposició Moore, malgrat que s'hagin pronunciat o articulat paraules. Cal concloure així, que hi ha certes, sobre les quals descansa tota la resta del nostre discurs però l'articulació lingüística de les quals, paradoxalment, no té un ús, ni per tant, un significat.

¿Però, hi ha en joc aquí alguna cosa veritablement important, o ens hem d'accontentar simplement amb haver dissipat una confusió *merament filosòfica*, tal com diuen -no sense un punt de condescendència- els defensors de la lectura terapèutica? Prenguem qualsevol de les proposicions-Moore: 'tinc dues mans', 'ara estic assegut escrivint', etc. D'entrada, la preocupació filosòfica de Moore davant les amenaces escèptiques sembla prou raonable, diguin el que diguin els intèrprets de la *lectura terapèutica*: si no sé això, aleshores ¿què sé? Si no puc dir que sé aquestes coses, aleshores semblaria que no sé res en absolut. Perdre aquestes certeses seria equivalent a perdre el món. Allò que hi ha en joc aquí, sembla ser una cosa ben seriosa: el nostre veritable ésser *en el món*, el nostre contacte amb la realitat. El problema, tal com el planteja Wittgenstein, és si puc assegurar, i com, aquesta correspondència o arrelament de les paraules en les coses. Cap proposició que jo pugui afirmar, no sembla que pugui donar-ne compte sense pressuposar-ho.

Davant de la pregunta filosòfica radical: '¿com puc estar segur que el meu discurs es correspon a la realitat?' no sembla que puguem donar una resposta que eviti la circularitat. Certament, normalment no dubto *que tinc dues mans, que ara estic assegut escrivint*, i tantes altres coses; però, malgrat que no sabria viure posant en dubte aquestes coses, no sembla que pugui trobar una forma proposicional d'expressar la meua *completa* seguretat, perquè aquesta s'expressaria mitjançant una proposició sobre un fet, i, per principi, tot fet pot ser posat en dubte⁴⁴. Cap proposició, tampoc les proposicions-Moore, no pot *dir* com les meves paraules s'enganxen a la realitat. En arribar a les proposicions-Moore, sembla que hem arribat al *llit de riu* com si diguéssim, i cap altra proposició no sembla que pugui cavar més fons, és a dir, que pugui donar compte de la seva veritat. La lògica no pot ser descrita perquè tota descripció de la lògica la pressuposaria.

2. 'La justificació de l'evidència té un terme' (DC: 204)

Davant de preguntes com les anteriors ('¿com saps que tens dues mans?', '¿com saps que això és vermell?'), reconeixem la seva intencionalitat filosòfica justament perquè és feta en un context de perfecta normalitat; un context en què no es donen cap mena de circumstàncies desfavorables que suscitarien un dubte ordinari. Aleshores, allò que la pregunta està demanant no pot ser res més que una explicació o justificació de la gramàtica: ¿és correcte que anomenem aquest tipus de coses 'vermelles'? I és exactament això, una justificació de la gramàtica, el que Wittgenstein creu que no es pot donar.

Que jo sigui capaç de reconèixer els casos apropiats o paradigmàtics de *vermell* -és a dir, que 'això és vermell'- és, justament, un criteri del meu domini del concepte i, per tant del significat. O, altrament dit, si jo no reconegués un cas com aquest com un cas de *vermell*, aleshores no se'm podria atribuir el domini d'aquest concepte i, per tant, no estaria pròpiament referint-me al concepte *vermell* encara que pronunciés aquests mateixos sons quan expressava el meu dubte filosòfic. És per aquesta raó que la pregunta filosòfica no té resposta, de fet, no només no té resposta sinó que, a parer de

⁴⁴ Wittgenstein no diu pas que a la base d'un joc de llenguatge hi hagi certs *fets* incontrovertibles, sinó la nostra incontrovertible *acceptació* de certs fets.

Wittgenstein, no en pot tenir perquè no té sentit. Si certes proposicions fàctiques no quedaven fora de tot dubte, certs judicis no foren possibles o, dit d'una altra forma, posseir el domini d'un concepte i acceptar certs fets sobre el món, són una mateixa cosa (DC:308).

Podria assajar una resposta a la pregunta inicial, per exemple la resposta típicament empirista que sol donar més o menys espontàniament el sentit comú quan se sent pressionat per la inquisició filosòfica: 'sé que això és vermell *perquè ho veig*'. Però això no seria una raó que pogués justificar el meu ús correcte del terme: ¿què passaria si algú digués això mateix: 'sé que això és vermell perquè ho veig', davant d'un objecte d'un altre color?, ¿i què passaria si un dia a mi mateix em semblava que veia d'un altre color una flor que sé que és vermella?, ¿és que, tal vegada, això hauria de fer canviar el meu judici? No és pas que jo sàpiga que 'això és vermell' perquè l'experiència em doni a conèixer una propietat comú a totes les coses vermelles (¿quina seria aquesta propietat?, ¿i com podria definir-la o tan sols assenyalar-la?); és a la inversa: no hi ha semblança entre els diferents particulars que pugui determinar-se amb independència del fet que són casos correctes o instàncies d'aplicació de la regla.⁴⁵ En resum, és l'aplicació de la regla la que genera classes de semblança entre els particulars.

La conseqüència del plantejament de Wittgenstein sobre *seguir una regla* és que els casos paradigmàtics d'enunciats no poden estar justificats, s'han d'acceptar simplement. I aquest és exactament l'estatus de les proposicions-Moore a *De la certesa*, i per aquesta raó Wittgenstein les equipara a proposicions gramaticals.

Ara bé, sabem que hi ha gramàtiques –sistemes de representació del món– divergents. Wittgenstein mateix constantment ens proposa de considerar gramàtiques alternatives, absolutament dissonants respecte de la nostra. Que tota justificació té un final, també vol dir que la gramàtica és arbitrària, que entre dues gramàtiques divergents, no es pot discriminar, en base a la realitat, quina és la millor. La tesi de l'arbitrarietat de la gramàtica és un altre dels eixos de la filosofia de Wittgenstein des dels anys trenta⁴⁶:

⁴⁵ Aquesta reconstrucció de l'argument de Wittgenstein de seguir una regla, que fa dependre què compta com 'el mateix' de l'aplicació de la regla, es troba magníficament exposat a prades CELMA, J.L. i SANFELIX VIDARTE, V. *Wittgenstein: mundo y lenguaje*. Madrid: Cincel, 1990. p 136.

⁴⁶ Forster, a *Wittgenstein on the arbitrariness of grammar*, ha recollit exhaustivament els arguments de Wittgenstein pel què fa la qüestió de l'arbitrarietat de la gramàtica. Els resumirem amb un cert detall, donada la importància de la qüestió per al nostre treball:

- a. Contra la justificació per analíticitat: les regles d'aplicació d'un signe (per exemple, la connectiva lògica del negador) són constitutives i no derivades d'un suposat significat previ.
- b. Contra la justificació fàctica:
 1. Argument de la circularitat:
 - Els fets no poden refutar ni verificar un principi gramatical perquè la descripció del fet en els enunciats justificadors pressuposaria sempre el mateix principi gramatical que està en joc. El significat dels signes que constitueixen un enunciat matemàtic ja pressuposen la validesa de '2+2=4', si una operació matemàtica com aquesta no donés 4, no comptaria com un cas d'aplicació de la regla.
 - Fets molt generals de la natura poden servir de *causa* de la formació de conceptes, això entraria dins de la història natural. Però els fets no poden servir com a *raons* o com a *justificació*, perquè no tenen la *multiplicitat* o articulació que la justificació requereix: si som davant d'un Robinson sense llenguatge en una illa deserta i li assenyallem amb el dit la boca mentre fem el gest de mastegar, no podem suposar que el Robinson en qüestió entindrà, a partir de la gesticulació suposadament universal o natural, que se li demana menjar. De fet, tan lògic –o tant il·lògic– fora que em donés menjar immediatament com que

"Aquell que creu que certs conceptes són, senzillament, els correctes, que, qui en tingui d'altres, no s'adonarà precisament d'alguna cosa, de la qual nosaltres ens adonem, que faci el favor d'imaginar-se certs fets naturals molt generals de manera diferent de com acostumem a fer-ho, i li esdevindran comprensibles formacions conceptuals diferents de les acostumades." (IF:II, XII)

Aquí hi trobem enunciat el principi que Forster ha batejat com la *tesi de la diversitat: per a cada principi gramatical podem concebre un principi gramatical alternatiu, ja sigui real o imaginari*. Els exemples que tan simpàticament amaneixen els textos de Wittgenstein, són ben variats i imaginatius⁴⁷. Però, ¿quin hem d'entendre que és el seu sentit? Stroud ha interpretat que aquesta referència constant de Wittgenstein a exemples de comunitats amb principis gramaticals alternatius té una intenció antiplatònica; és a dir, contra la idea de patrons de correcció de la gramàtica objectius i transcendents. La idea de possibles gramàtiques alternatives a la nostra no és incoherent, és intel·ligible, i els exemples anirien dirigits contra aquells que volen creure que la nostra gramàtica gaudeix d'algun tipus de justificació objectiva en la realitat. Però això no vol dir que les pràctiques concretes pertanyents a gramàtiques alternatives siguin literalment intel·ligibles per a nosaltres. La idea de gramàtiques

s'escapés corrent espantat, que m'ataqués, o que m'alimentés una primera vegada però no la segona. La inarticulació conceptual del fet (l'acte d'assenyalar) el fa inútil per a la justificació. Però si el fet és inserit en un sistema conceptual que li doni la multiplicitat que requereix una justificació, aleshores ja es pressuposa de nou la gramàtica.

2. Argument del compromís exclusiu:

Comprendre un principi gramatical implica un compromís d'acceptació exclusiu. Una proposició només pot servir de justificació d'una altra si és més certa o segura i no merament si és derivable (perquè tota proposició és derivable en principi de qualsevol altra). Els principis gramaticals posseeixen una certesa o seguretat que les proposicions fàctiques no poden assolir. De manera que un principi gramatical no es pot justificar a partir de proposicions fàctiques. Aquest seria, segons Forster, l'argument nou que aporta *De la certesa*.

3. Argument contra la idea d'adequació: la suposada major potència, o exactitud quant a contingut de veritat o captació de la realitat, d'una gramàtica sobre una altra, no és determinable objectivament. El grau de precisió o adequació és intern i només té un sentit determinat dintre de l'àmbit on s'apliquen els principis d'una determinada gramàtica. Els enuncis fàctics fets en el si d'una gramàtica particular no són uns més vertaders que els d'una gramàtica alternativa. És un error pensar que qui maneja uns altres conceptes es perd determinats matisos o aspectes de la realitat que estaven allà esperant ser il·luminats, perquè és la gramàtica que genera les classes de semblança. (IF:II, XII).

- c. Contra la justificació pragmàtica: la cuina respon a una finalitat externa, la gramàtica no (Z: 320). Els propòsits als quals responen les regles de la cuina es poden definir amb independència de l'activitat de cuinar (el bon menjar, acontentar els amics, etc.). Les regles gramaticals no es poden definir amb independència ni responen a una finalitat externa al llenguatge mateix, perquè no hi ha un propòsit o finalitat per al qual la gramàtica serviria com un instrument més o menys adequat. Per això és absurd cercar *un* propòsit del llenguatge com ara l'expressió dels pensaments o la comunicació. Si la gramàtica no respon a un propòsit extern, aleshores no pot ser ni correcta ni incorrecta, ni vertadera ni falsa perquè és l'antecedent de tota veritat o correcció.

⁴⁷ La violació de les regles del negador o del principi de no contradicció (lògica), els homes que usen regles de mesurar que són elàstiques, la tribu que mesura la quantitat de llenya no pas pel pes sinó per la superfície dels pilots (matemàtiques), els daltònics, els homes que diuen veure un verd vermellós (colors), el poble que només reacciona amb mostres de compassió si la causa del dolor és externa o visible, la gent que, enlloc del físic consulten l'oracle i es deixen guiar per ell, el rei arrogant que creu que la terra va començar a existir amb ell, els que diuen que han viatjat a la lluna però no saben per quins mitjans hi han arribat (ciència), etc.

alternatives és doncs, intel·ligible, però passat un cert límit en el grau de divergència, les seves pràctiques no són comprensibles per a nosaltres: “we can understand and acknowledge the possibility of different ways of calculating, and so forth, without understanding what those different ways might have been”⁴⁸

Els nostres sistemes de representació –més endavant veurem el cas dels colors– gaudeixen d’una certa relativitat. Gramàtiques diferents generen classes de semblances diferents. Ara bé, és una conseqüència essencial del plantejament de Wittgenstein, que aquesta relativitat dels sistemes de representació ha de tenir un límit. La *concordança en el judici o forma de vida* que suporta el llenguatge (IF:242) pot admetre divergències només de tipus local: perdríem el dret d’anomenar-lo un *sistema de conceptes de colors*, aquell sistema que tolerés certes posicions com ara un *verd vermellós* (OSC: I, 14). O també: no fora legítim descriure l’estranya pràctica dels venedors de fusta dient que mesuren la quantitat segons la superfície dels pilots, perquè, en realitat, hauríem deixat indeterminat el sentit de *quantitat*. No podem dir pas que ells tinguin els conceptes de *quantitat* o de *mesurar* que són essencials al càlcul. I, atès que no hi ha altra estàndard matemàtic del càlcul que el que fixa la nostra pràctica de calcular (d’aquí l’antiplatonisme del que parla Stroud), si aquest no es compleix, aleshores perdem la possibilitat d’identificar la seva pràctica com una pràctica de càlcul. No tindria sentit de dir que *calculen diferent*, simplement, ells no calculen en absolut. I això no treu que la seva pràctica pugui tenir un sentit, però aquest no pot ser el de comerciar, comprar i vendre, etc.

Que els principis gramaticals no es puguin justificar o que la gramàtica sigui arbitrària, no vol dir, doncs, que estigui a les nostres mans d’escollir-ne una o de canviar-la a voluntat. De manera que hi ha un sentit en què també es podria dir que la gramàtica no és arbitrària. Com molt bé assenyala Forster, hi ha restriccions a la possibilitat d’adopció d’una gramàtica. L’adquisició de determinats principis gramaticals ve constrenyida severament tant per la nostra naturalesa com per les pràctiques socials i tradicions.

Però, ¿on acaba el joc de donar raons o la justificació de l’evidència i per què? ¿Jo sé que la meua casa no s’esfondrarà en els propers deu minuts? Certament, ho dono per fet, ho assumeixo, però si hagués de donar-ne raó, només podria dir coses com ara: *si ha aguantat durant més de 150 anys..., no recordo que visqui en un territori propens a moviments sísmics*, i trivialitats per l’estil. I són això bones raons?

“¿És incorrecte que guï la meua conducta segons les proposicions del físic? ¿He de dir que no tinc cap bona raó per a fer-ho? ¿No és això justament el que anomenem una ‘bona raó’?” (DC:608)

La resposta de Wittgenstein a la demanda filosòfica de fonamentació, a saber, que aquesta és la mena de coses que considerem una *bona raó*, sembla, d’entrada, una resposta més aviat pobre i resignada; de l’estil de la resposta relativitzadora de Kant: només podem conèixer com les coses ens *apareixen* a nosaltres i no pas com *són* en realitat; allò que prenem per real, en definitiva, no és res més que la nostra representació.

⁴⁸ STROUD B. “Wittgenstein and logical necessity”. Citat a FORSTER, M.N. *Wittgenstein on the arbitrariness of grammar*. Princeton: Princeton university press, 2004. p. 154.

La qüestió és: ¿podem anar més enllà? O pretendre anar més enllà és caure en la il·lusió d'haver fet un pas, quan en realitat no ens hem mogut de lloc? Voler justificar, per exemple, les inferències inductives, dient coses com ara que certs tipus d'experiències del passat són una bona raó per assumir certs enunciats sobre el futur *perquè n'augmenten la probabilitat*, o que l'èxit justifica certes formes de raonar, és la mena d'explicació il·lusòria que Wittgenstein vol denunciar. No tindria sentit dir que la inducció està justificada o que la practiquem per la raó que ens condueix a creences vertaderes o amb més probabilitat de ser-ho. Com si el joc de llenguatge fos un instrument que podem decidir utilitzar o no segons s'adeqüi a certes finalitats externes. De fet, no hauríem enunciat res de nou, més enllà de la obvietat que, sovint, la inducció ens porta a resultats vertaders. Sembla que haguem fet un moviment en la direcció de trobar un fonament del fonament, un perquè del nostre sentir-nos justificats, quan en realitat no hem fet res més que constatar que un tipus d'explicació particular compleix amb l'estàndard que habitualment ens deixa satisfets, un estàndard que no té ell mateix possibilitat de fonamentació independent: "L'essència del càlcul l'hem après aprenent a calcular" (DC:45). Cavell ho expressa magníficament:

"No es necesario que los seres humanos tuvieran que llegar a dedicarse a algo que nosotros habríamos de llamar cálculo (inferencia, etc.). Pero si su historia natural les ha llevado a estas encrucijadas, entonces sólo ciertos procedimientos contarán como calcular [...] No existe ninguna explicación lógica del hecho de que nosotros (en general) tengamos que estar de acuerdo en que se ha sacado una conclusión, que se ha aplicado una regla, que una instancia sea un miembro de una clase [...] Su filosofía proporciona una concepción antropológica, o incluso, antropomórfica, de la necesidad; y eso puede resultar decepcionante [...] como si caso de que el a priori tuviera una historia no podría ser realmente el a priori en cuestión."⁴⁹

És un fet primitiu i injustificable que, en general, ens donem per satisfets amb certs procediments de prova o verificació. L'argument de Wittgenstein és que no puc donar raons independents a favor de les nostres formes bàsiques d'inferir, calcular, etc. però que tampoc les necessitem. No necessito raons per jutjar així, igual com l'esquirol no necessita raons per acumular nous per a l'hivern. Ni ell, ni nosaltres, no necessitem confiar en cap llei o principi d'inducció per tal de ser prudents⁵⁰ (DC: 287). Tal com hem argumentat més amunt, no és una determinació arbitrària aquest sentir-nos satisfets amb certs estàndards. Al cap i a la fi, fer inferències inductives no és un joc que estigui al nostre abast de decidir si volem jugar o no, a diferència, posem per cas, del

⁴⁹ CAVELL, S. *Reivindicaciones de la razón*. Madrid: Síntesis, 2003. p. 181.

⁵⁰ L'esquirol de Wittgenstein sembla força més assenyat que no pas el paó inductivista de Russell, arrogant i més aviat estúpid, si se'ns permet la llicència. Ell recull i enterra nous durant la tardor perquè, podríem dir, sap que *qui guarda sempre té* i confia que l'hivern següent serà, pel què fa al fred, similar a l'anterior. Però, podríem preguntar, ¿quan de *semblant* ha de ser aquest hivern respecte dels anteriors per tal que es justifiqui tota la seva feina durant la tardor? I aquesta no és una qüestió teòrica sinó pràctica: són les necessitats i expectatives -i no la quantitat de casos acumulats, tal com suggereix l'exemple de Russell- les que determinaran si la inducció ha funcionat, si ha valgut la pena. O millor, la pregunta (filosòfica) de si (en general) està justificat actuar d'aquesta manera, és a dir, de si el raonament inductiu és correcte, només admetria una resposta molt modesta: *això és el que fem i així aconseguim normalment determinats resultats*. Plantejat en termes de la veritat, només es podria dir: a vegades l'encerto, a vegades no. Una resposta filosòficament ben decebedora.

tenis. El nostre raonament inductiu, igual com la forma com calculem, o la manera com reaccionem als colors, és una adopció tan poc arbitrària com “tenir por del foc o de l’home del sac” (GF: I, 68). Aquesta és, al nostre entendre, una de les conclusions importants de *De la certesa*: el final de la cadena de justificacions de les nostres proposicions no és de naturalesa proposicional, i la seva certesa no ha de ser pensada com quelcom intel·lectual, sinó com una seguretat *animal*:

“Ara, m’agradaria de considerar aquesta seguretat no pas com una cosa semblant a la precipitació o a la superficialitat, sinó com (una) forma de vida.” (DC:358)

“Això, però, vol dir que bull considerar-ho com una cosa que jeu més enllà del justificat i de l’injustificat; com quelcom animal, per dir-ho així.” (DC:359)

3. “En el començament era l’acció” (DC: 402)

S’ha batejat com *primacia de la pràctica* la tesi de Wittgenstein que vincula el significat de les paraules als jocs de llenguatge (el significat és l’ús) i, atès que els jocs de llenguatge són coses que *fem* o *activitats*, podem dir que el significat depèn de la pràctica: “és la praxi qui dona a les paraules el seu sentit” (OSC: III 317); seguir una regla, aplicar un concepte, és una *pràctica* (IF:202). Podríem definir les pràctiques com formes d’acció públiques, sostingudes en el temps i regulades, és a dir, per a les quals hi ha maneres correctes i incorrectes de ser realitzades (o *patrons de correcció immanents*, per usar l’expressió de Luntley⁵¹).

Segons Mc Guinn⁵², la tesi de la primacia de la pràctica es troba ja a les *Investigacions filosòfiques* i significa tres coses que estan interrelacionades:

- a. Que el seguir regles té lloc en l’esfera de conducta i no en l’àmbit mental o de la consciència.
- b. Que una regla només pot ser captada si és seguida repetidament, no una sola vegada; l’existència del significat requereix un ús repetit.
- c. Que l’ús de signes és un hàbit irreflexiu més que no pas resultat d’un raonament; una pràctica s’estableix sobre la base d’una tradició o costum, sense raons que la justifiquin.

La *primacia de la pràctica* resumiria així, la solució de Wittgenstein a la paradoxa de *seguir una regla* (IF:198, 201): les regles deixen sempre alternatives obertes i calen els exemples paradigmàtics, la pràctica ha de parlar per ella mateixa (DC:139). Un nen ha après l’ús d’una paraula quan ha après a aplicar-la a instàncies que són sempre altres respecte de les que se li han mostrat. Però quan o com de *diferent*? La totalitat d’usos no pot estar continguda en els pocs casos mostrats, i tampoc és el cas que nosaltres li donem només uns pocs exemples, com si diguéssim *per estalviar temps*. No, el

⁵¹ LUNTLEY, M. o.c.

⁵² MC GINN, C. *Wittgenstein on meaning*. Oxford: Blackwell, 1984. p. 35-39.

nombre indefinit de casos que són instàncies d'aplicació de la regla, no pot ser especificat o determinat independentment o per altres mitjans. L'aprenentatge no pot dependre doncs, només d'allò que el nen ha vist a partir de la nostra actuació, sinó que hi ha d'haver una forma de captació de la regla que no sigui una *interpretació* de la regla (IF:201). En últim terme, l'aprenentatge de conceptes depèn de capacitats i habilitats de conducta no lingüística concordants, que Wittgenstein anomena *reaccions primitives* i que configuren la *forma de vida*.

Cavell ha posat de manifest com la idea que ens proposa Wittgenstein quan parla de *reaccions primitives*, no encaixa massa bé en la dicotomia clàssica *natural-convencional*; més aviat Wittgenstein estaria "redescobrint la profunditat de la convenció en la vida humana" o, si es vol, la "convencionalitat de la naturalesa humana."⁵³

La primacia de la pràctica implica també, que si volem comprendre el llenguatge i el fenomen del significat, ens hem de pensar de forma essencial com a agents més que no pas a partir de tot el que la tradició ha associat a la noció de *subjecte de coneixement* (anamnesi, abstracció, associació d'idees, etc.)⁵⁴.

Fins aquí la *primacia de la pràctica* tal com la trobem ja a les *Investigacions filosòfiques*, però a *De la certesa*, aquesta tesi s'aprofundeix i es radicalitza. Dèiem a la introducció que potser la qüestió de fons a la qual *De la certesa* dona voltes tota l'estona, podria formular-se més o menys així: ¿quina mena de sistema és un sistema de judicis o sistema epistèmic, i com ha de ser pensat el seu fonament? En aquest sentit, *De la certesa* es pot llegir com un aclariment o desenvolupament dels paràgrafs 241-242 de les *Investigacions filosòfiques*; és a dir, d'aquesta *concordança en els judicis* (que Wittgenstein anomena una *forma de vida*) i que suporta tot el nostre llenguatge amb les seves atribucions de veritat incloses, però sense que la lògica quedi suprimida:

' "Així doncs, ¿dius que és la concordança de la gent que decideix què és correcte i què és incorrecte?" –és correcte i incorrecte allò que la gent *diu*; i la gent concorda en el *llenguatge*. Això no és cap concordança d'opinions, sinó de forma de vida.' (IF:241)

⁵³ Cavell ho explica de la manera següent: "Nuestra capacidad de comunicación con él depende de su "entendimiento natural", de su, "reacción natural", a nuestras instrucciones y gestos. Depende de nuestra *sintonización* mutua en los juicios. Es asombroso lo lejos que nos lleva esto en nuestro entendimiento mutuo, pero tiene sus límites [...] Así pues, en vez de decir o bien que nosotros decimos a los principiantes qué significan las palabras o bien que les enseñamos qué son los objetos, yo diría: nosotros les iniciamos en las forma de vida relevantes contenidas en nuestro lenguaje y adheridas a los objetos y personas de nuestro mundo. Para que eso sea posible, debemos convertirnos nosotros mismos en ejemplares, y hacernos responsables de esa presunción de autoridad; y el iniciado debe ser capaz de seguirnos naturalmente, por muy rudimentaria que sea la forma en que lo haga (mirar donde señala nuestro dedo, reírse de lo que nosotros nos reímos, consolarse con lo que nosotros a nos consuela, hacer caso de lo que nosotros hacemos caso, parecerle igual, notorio u ordinario, lo que a nosotros nos parece igual, notorio u ordinario, sentir dolor de lo que a nosotros nos hace sentir dolor, etc." CAVELL, S., *o. c.*, p. 177 i 253.

⁵⁴ Luntley ha insistit en aquest aspecte: la gramàtica és la nostra actitud davant del món i ve determinada pel nostre caràcter essencial d'agents. Veure LUNTLEY, M., *o. c.* Per altra banda, Rudd ha destacat la coincidència d'aquest plantejament amb el de Heidegger a *Ésser i temps*, que posa l'agència com a caràcter constitutiu del nostre ésser en el món i preconditioni de tot pensament. Veure RUDD, A. "*The primacy of practice*" a MOYAL-SHARROCK, D. i BRENNER, W.H. (eds.) p. 157-160.

'De l'entesa que s'aconsegueix a través del llenguatge, no en forma part només la concordança en les definicions, sinó també (per estrany que pugui sonar) la concordança en els judicis. Sembla que això suprimeixi la lògica; però no la suprimeix pas.' (IF:242)

A *De la certesa* es passa de l'anàlisi general del llenguatge com a sistema de signes (*Investigacions filosòfiques*) a l'anàlisi del sistema de judicis involucrats en la pràctica del llenguatge. Es passa del "significat és l'ús" (*Investigacions filosòfiques*) a "allò que creiem es mostra en allò que fem" (*De la certesa*). Fer judicis empírics també és una pràctica i ja sabem que una pràctica no s'aprèn a partir de regles. Se'ns ensenyen judicis i la seva connexió amb altres judicis (DC:140), aprenem judicis correctes i així aprenem a jutjar correctament. La nostra imatge del món no és pictòrica sinó procedimental, és una forma d'actuar.

Les proposicions-Moore són proposicions fàctiques però reflecteixen els aspectes procedimentals dels jocs de llenguatge. El contingut d'una proposició-Moore particular depèn de la forma com apliquem i usem tot un conjunt d'altres proposicions, de manera que, en últim terme, podem dir que el seu contingut ve determinat per l'acció, per allò que fem. Que 'hi ha objectes físics', o que 'tinc un cervell a dins del crani', no són creences idiosincràtiques, o creences que jo particularment sostinc, sinó més aviat creences que no podria deixar de tenir si he de poder seguir actuant i parlant de les coses tal com ho faig. El que volem dir és que el contingut d'una creença com ara que 'hi ha objectes físics', ve determinat per allò que fem i diem amb proposicions concretes sobre objectes concrets quan tractem amb aquests objectes. La creença, més que ser una genuïna creença amb contingut proposicional, remet a una forma d'actuar. En realitat expressa una característica formal del joc de llenguatge, que, en últim terme, s'ha de mostrar en la manera com interactuem amb el món.

Mounce il·lustra molt bé aquest punt glossant un exemple del propi Wittgenstein (DC:138): en geologia la terra es tracta com havent existit des d'un immens període de temps. Això és una consideració lògica perquè la proposició caracteritza quelcom essencial del joc de llenguatge o pràctica dels geòlegs. Les discussions a l'entorn de l'antiguitat d'una determinada formació rocosa (per exemple, si té 500 o bé 800 milions d'anys), comparteixen el tret essencial que la terra ha existit des de temps immemorials com alguna cosa que està fora de discussió. Però això no ha de ser entès en el sentit d'atribuir als geòlegs aquesta creença proposicional, sinó que la proposició és una elucidació d'allò que és fonamental en la pràctica de la geologia i que no es pot fer descrivint allò que els geòlegs diuen i creuen, sinó mitjançant allò que es mostra com a fonament de la pràctica en tot el que diuen i fan. També el fonament ha de ser pensat doncs, com acció; com allò que no es diu però es mostra en tot el que diem i fem⁵⁵.

Quan llegim a *De la certesa* que "la practica ha de parlar per ella mateixa" (DC:139), sentim l'eco de la sentència del *Tractatus* "la lògica ha de tenir cura d'ella mateixa" (TLP, 5.473). Efectivament, la pràctica a *De la certesa* ha passat a ocupar el lloc de la lògica en el *Tractatus*. Ara és en la pràctica que s'estableix la connexió del llenguatge amb la realitat. Però, ni la lògica abans, ni la pràctica, ara, no poden ser descrites o dites amb el propi llenguatge; de

⁵⁵ MOUNCE, H.O. "Wittgenstein and classical realism", dins MOYAL-SHARROCK, D. i BRENNER, W.H. (eds.), *o. c.*, p. 117.

manera que la pràctica o l'acció acaba tenint el rol d'un transcendental; tot i que en la concepció d'ara, certament, es tracti d'un transcendental naturalitzat.

3. Sobre la noció de gramàtica: lectura de les *Observacions sobre els colors* i comparació amb *De la certesa*

3.1 Cap a una lògica dels conceptes de color

Durant l'últim any de la seva vida i paral·lelament a les notes de *De la certesa*, Wittgenstein escrivia les notes publicades amb el títol de *Observacions sobre els colors*. De fet, les notes que conformen aquest llibre van ser seleccionades pels editors a partir d'un conjunt més ampli i heterogeni atenent al criteri temàtic, però no hi ha cap indicatiu que el propi Wittgenstein considerés aquesta sèrie de notes com a segregable de la resta. I sabem que els colors van ser un dels motius recurrents de la seva reflexió filosòfica ja des del *Tractatus*. Això explica que a les *Observacions sobre els colors* hi apareguin temes i conceptes clàssics del pensament de Wittgenstein, molts dels quals daten dels anys trenta.

Una lectura en paral·lel dels dos textos -els dos veritables últims textos de Wittgenstein- posa de manifest el nucli de les preocupacions filosòfiques de l'últim Wittgenstein, però també, per contrast, fa ressaltar la novetat d'alguns desenvolupaments continguts a *De la certesa*. Aquí defensarem que *De la certesa* és la continuació del fil que segueixen les *Observacions sobre els colors*; que recull i elabora en una nova direcció el seu tema central: la naturalesa de les proposicions gramaticals i el caràcter *transcendental* de la gramàtica. La nostra lectura resseguirà doncs, l'evolució de la noció wittgensteiniana de *gramàtica*.

A *Observacions sobre els colors*, Wittgenstein anota els seus comentaris arran de la lectura de *La teoria del color* de Goethe. Wittgenstein examina una sèrie de proposicions *sorprenents* que apuntarien a una lògica dels colors, que també anomena *geometria* o *matemàtica dels colors*. Westphal⁵⁶ enumera les sis proposicions que considera principals de totes les analitzades per Wittgenstein a *Observacions sobre els colors*. Totes sis provenen d'una carta de Runge a Goethe reproduïda al final de *La teoria del color*, carta que Wittgenstein cita directament en algunes de les seves notes⁵⁷:

- No pot haver-hi un blanc transparent.
- El blanc és el més clar de tots els colors.
- El gris no pot ser lluminós.
- No pot haver-hi marró pur o llum marró
- No hi ha groc negrenc
- Pot haver-hi un verd blavós, però no un verd vermellós.

El paral·lelisme formal amb les proposicions-Moore de *De la certesa* és evident: tenim aquí, una sèrie de proposicions *estranyes* sobre els colors, i són

⁵⁶ WESTPHAL, J. *Colour, Some philosophical problems from Wittgenstein*. Oxford: Blackwell, 1987. p. 1.

⁵⁷ "Runge: 'si volguérem pensar en un taronja blavós, un verd vermellós, o un violeta groguenc, tindríem la mateixa sensació que en el cas d'un vent sud oest del nord (...)' " WITTGENSTEIN, L. i BOUVERESSE, J. *Al voltant del color*. València: Publicacions de la Universitat de València, 1996. I, 21.

estranyes pel fet que, segons Wittgenstein, presenten una impossibilitat conceptual com si es tractés d'un enunciat fàctic. En el cas d'aquestes proposicions sobre colors, sembla imposar-se la idea que allò que exclouen és un fet contingent, que es tracta d'una mera impossibilitat física o psicològica: si certes condicions físiques, o tal vegada fisiològiques, fossin diferents, sembla que fora imaginable un verd vermellós. La reflexió de Wittgenstein a *Observacions sobre els colors*, és l'esforç per respondre a la qüestió de quina mena d'impossibilitat hi ha involucrada en expressions com aquestes, i acaba essent una reflexió sobre la naturalesa de la gramàtica. És per això que, contra el que podria semblar si jutgem pel títol, el llibre acaba tenint un escàs interès per a pintors i artistes.

Al voltant de la qüestió dels colors, el lector és convidat a fer-se una sèrie de preguntes: ¿per què no són possibles colors com ara un verd vermellós o un blanc transparent?, ¿eventualment, no podrien ser percebuts colors com aquests?, ¿no podem imaginar gent que, efectivament, veiés aquests colors o d'altres que nosaltres no veiem?, ¿i no estaríem aleshores nosaltres en una situació comparable a la dels daltònics?, ¿i, en últim terme, què significa dir que dos tons de color són *el mateix* color?, ¿fins a quin punt és concebible un sistema de conceptes de color alternatiu al nostre?

En l'intent de respondre aquestes qüestions, podríem tenir la temptació d'apel·lar a certs resultats de la física o a d'altres evidències de tipus científic, potser de la psicologia. Aquest és un moviment que Wittgenstein vol evitar explícitament. L'essencial aquí, és adonar-se que el problema en què Wittgenstein està interessat és d'ordre conceptual: per poder enunciar un fet com a possible (l'existència del verd vermellós) he de pressuposar el mateix sistema de representació dels colors que el suposat fet violaria. De manera que imaginar l'existència d'un verd vermellós, és imaginar "una cosa que és exterior a l'espai dels colors i al mateix temps no podria tenir el seu lloc més que en aquest espai."⁵⁸ La resposta wittgensteiniana a la qüestió general de l'essència dels colors, ras i curt, és que el sentit del que siguin els colors està determinat *en i per* la gramàtica. O, tal com ja havia estat formulat a les *Investigacions filosòfiques*: "l'essència està expressada en la gramàtica" (IF:371).

Així doncs, ¿no podem imaginar o concebre una *aigua transparent i blanca*? El problema no és de la imaginació -que li falti la potència que Descartes li reclamava enfront de l'enteniment- ni que l'experiència ens hagi dit que aquesta combinació no es troba de fet mai en la natura, potser per raons que els físics saben o podrien arribar a saber. Wittgenstein no està interessat a construir una teoria dels colors en un sentit físic, fisiològic o psicològic, sinó una *lògica dels conceptes de color*. El problema, segons l'anàlisi de Wittgenstein, és que no podem descriure quin aspecte tindria una cosa *blanca i transparent*, no sabem quin contingut escauria a una expressió com aquesta (OSC: I, 23). La qüestió essencial és doncs, que amb expressions com ara *blanc transparent o verd vermellós* no queda determinat el sentit, perquè l'únic sistema de representació dels colors que tenim exclou posicions com aquestes.

Wittgenstein rebutja implícitament aquelles posicions reduccionistes que podríem englobar dins la categoria de *realisme científic*. Qualsevol explicació que apel·lés a la física, que volgués explicar la gramàtica en termes de determinades propietats causals de la llum o dels objectes físics. Per exemple,

⁵⁸ WITTGENSTEIN, L. i BOUVERESSE, J., *o.c.*, p. 104.

l'oposició o incompatibilitat entre *blanc* i *transparent* podria explicar-se com la impossibilitat física que una superfície reflecteixi i alhora transmeti la major part de la llum que incideix sobre ella. No hi ha cap problema en les explicacions físiques del fenomen de la llum, la confusió filosòfica rau, segons Wittgenstein, a pensar que allò que s'està oferint és una explicació o justificació *del significat* de les paraules o del sistema de conceptes de color. La negativa de Wittgenstein a admetre aquesta mena d'anàlisis reductives del nostre sistema conceptual, es basa en una sèrie d'arguments que apareixen de forma més aviat implícita a *Observacions sobre els colors*:

1. Els elements físics o, més en general, els elements causals, no formen part de l'explicació del significat o concepte.
2. Les relacions causals no són *relacions internes*, i, en aquest sentit, són irrelevants alhora de determinar el significat. Si un dia descobríssim que el blanc, de fet, reflecteix menys freqüències d'ona de llum de les que pensàvem, això no variaria el significat de la paraula o concepte.
3. No té sentit pretendre justificar la gramàtica dels colors apel·lant a l'existència de similituds o diferències objectives o fàctiques (entre, per exemple, els colors bàsics) perquè la noció d'igualtat o similitud implicada en aquest moviment no és independent (no és expressable al marge) de la mateixa gramàtica que es pretén justificar⁵⁹. El moviment que persegueix justificar les convencions gramaticals en base a fets, mentals o extramentals, està condemnat a ser circular. Aquest argument de la circularitat és l'argument central en què recolza la tesi de l'arbitrarietat de la gramàtica⁶⁰.

3. 2 El problema de la igualtat de color

La lògica dels conceptes de color planteja un problema afegit respecte de la lògica, per exemple, dels objectes materials. Planteja un problema, podríem dir-ne, *fenomenològic*, atès que els colors ens apareixen de formes diferents en medis diferents. Es tracta de la impossibilitat d'establir un criteri unívoc d'*igualtat de color*: no hi ha manera de determinar què fa iguals dos tons d'un color, ni quin hauria de ser el procediment per comparar tons de color.

⁵⁹ Suposem que poguéssim descobrir l'existència d'un cinquè color bàsic. Aquest és un pas que el realista metafísic i, més en general, qualsevol tipus de fonamentalista, defensa que s'hauria de poder donar. Aquest descobriment ens forçaria i justificaria a modificar la gramàtica dels colors generant una forma de classificació diferent, amb unes relacions de similitud diferents. Però això és justament el que, segons l'anàlisi de Wittgenstein, és intel·ligible perquè violaria les regles amb les quals anomenem i pensem els colors. Les relacions de similitud-diferència entre els colors són les que són precisament perquè els organitzem a partir de quatre colors bàsics. De manera que, davant de la possibilitat plantejada pel fonamentalista, cal preguntar-se: ¿I com seria possible detectar aquest cinquè color? ¿Com fora possible detectar una diferència-similitud nova i fonamental en la realitat si aquesta violava precisament els criteris que determinen què és diferent-similar de què? (veure Z: 331)

⁶⁰ Hem recollit en la nota 46 de les pàgs 32-33, el resum de tot l'argumentari de Wittgenstein pel que fa a aquesta tesi de l'arbitrarietat de la gramàtica tal com ho presenta Forster en el seu llibre *Wittgenstein on the arbitrariness of grammar*.

Les dificultats que trobem quan reflexionem sobre l'essència dels colors (...) estan recloses ja en la indeterminació del nostre concepte d'igualtat de color. (OSC: I 56)

No hi ha un concepte unívoc d'igualtat de color, en tot cas diversos conceptes *emparentats entre ells* que varien segons el medi, això és, segons es tracti del color d'una substància, d'una superfície, de la llum o de cossos transparents (OSC: III151). Que no hi ha correspondència entre els diferents medis es posa de manifest amb l'existència de colors com per exemple l'ambre. Aquest color es refereix necessàriament a un medi transparent i, per tant, ha de ser un color de superfície, no pot referir-se mai a un element o punt monocromàtic del camp visual:

Si un pintor pinta un vidre que conté vi de color ambre, es podria anomenar "de color ambre" la superfície del quadre que el representa, però no es podria anomenar així cap element monocromàtic d'aquesta superfície (OSC: II 151)

Contràriament, tal com dèiem abans, un medi transparent no pot ser blanc. Wittgenstein argumenta reiteradament, per reducció a l'absurd, contra la idea que els colors puguin ser iguals en un medi transparent i en una superfície opaca, per exemple, contra la idea d'un blanc transparent:

Una cosa blanca darrere d'un medi transparent acolorit apareix amb el color d'aquest medi, una cosa negra apareix negra. Segons aquesta regla, una cosa negra sobre un fons blanc hauria de veure's a través d'un medi "blanc transparent" com a través d'un medi incolor. (OSC: I 20)

No hi ha doncs, a parer de Wittgenstein, un criteri unívoc d'igualtat de colors. En medis diferents els colors són o es comporten de manera fenomenològicament diferent:

No resulta immediatament clar de quin vidre transparent diríem que té el *mateix color* que una mostra de color opac. Si dic: "busque un vidre d'aquest color" (mentre indique un paper acolorit), açò significaria, aproximadament que una cosa blanca vista a través del vidre hauria de tenir el mateix aspecte que la meua mostra. (OSC I 24)

L'estratègia d'apel·lar al camp visual, a pensar en el camp visual com una mena de lloc privilegiat per a l'anàlisi, on la lògica dels color s'esclarís perquè cada color aparegués, finalment, com una dada indiscutible (*sense data*) és la il·lusió filosòfica d'un criteri d'identitat de color inexistent. Perquè en aquest medi suposadament privilegiat (els punts del camp visual) els colors han estat despullats de tota interpretació espacial o física, de tota il·luminació, ombra, transparència, opacitat, brillantor, etc.

Que puguem dir 'Aquest lloc del meu camp visual és verd-gris' no significa que sapiguem com caldria anomenar una còpia exacta d'aquest to de color. (OSC: II 264)

Que jo pugui dir que veig un determinat to de color assenyalant un punt concret del meu camp visual, no vol dir encara que sigui capaç de reproduir físicament un color que reconegués com el mateix. De fet, cap color que hom fos capaç de

pintar, per exemple en un paper, podria coincidir quant a il·luminació, ombra, transparència, opacitat, brillantor, etc., amb el punt del camp visual en el qual m'estic fixant. Tampoc és possible d'establir doncs, un criteri d'igualtat o de comparació de colors apel·lant als punts del camp visual.

La indeterminació del concepte d'igualtat de color fa entrar en escena, com veiem, dos temes clàssics en la reflexió de Wittgenstein sobre el llenguatge: el rol crucial de la definició ostensiva i l'argument contra el llenguatge privat.

- **La definició ostensiva:** només podem donar definicions ostensives dels termes de color, no podem donar explicacions del significat de paraules com ara 'vermell', més enllà de mostrar coses vermelles. Els termes de color no poden ser definits lèxicament sinó tan sols per referència a mostres. No tenim cap procediment del tipus de veure una qualitat o aspecte comú a tots els casos que ens justifiqui a anomenar-los *vermells*. No hi ha altra forma d'explicar i justificar el nostre ús de termes de color que per referència a mostres o exemples paradigmàtics. I això és el mateix que dir que no tenim una raó en què basar el nostre judici que una cosa és vermella, o que tot el joc de llenguatge dels colors descansa sobre reaccions injustificables. Que hem d'esperar que l'altre coincideixi amb nosaltres en la seva reacció primària, en el veure determinades similaritats⁶¹ i en el projectar-les de manera coincident.
- **El llenguatge privat:** suposem que volguéssim apel·lar a l'experiència directa del color per tal de fixar-ne la identitat: 'vermell vol dir allò que veig ara en aquest punt del meu camp visual'. Però ¿i com ho determinarem ara que una altra superfície té *aquest* mateix color?, ¿de quin procediment de comparació disposem per tal de corroborar que es tracta efectivament del mateix color? Si aquest fos el procediment pel qual es fixés el significat d'un terme de color, fora el mateix que dir que serà vermell tot allò que a mi em sembli vermell, que no hi ha un criteri de correcció per a l'aplicació de *vermell*. L'acte mental de bateig no aconsegueix fixar les condicions en les quals puc dir correcta o incorrectament que una cosa té un determinat color, perquè en l'àmbit mental allò que és i allò que *sembla ser* coincideixen inevitablement. Trobem, aquí, molt condensat i aplicat al cas dels colors, un dels arguments nuclears de les *Investigacions filosòfiques*: l'argument contra la possibilitat del llenguatge privat⁶² (OSC: II 259-262).

⁶¹ Luntley argumenta l'antiplatonisme de Wittgenstein no només referit al cas dels colors sinó a la gramàtica en general en aquesta línia. Defineix el platonisme en els següents termes: "si x i y són percebuts com a similars, cal que hi hagi una justificació o descripció d'allò que els fa similars (suposadament una propietat comú)". L'antiplatonisme de Wittgenstein és doncs, la negació que hi hagin condicions necessàries i suficients que justifiquin la possessió d'un concepte. Veiem similaritats entre dues coses o entre dos colors sense poder donar compte de en virtut de què són similars. El veure similaritats és primitiu i és l'activitat que permet fer emergir patrons de correcció en l'ús, per això es pot dir que aquests patrons són immanents, perquè no preexisteixen a l'activitat de veure similaritats ni poden ser descrits. Donar exemples paradigmàtics que s'han de veure de certa manera ("això i coses similars"), podria semblar una explicació o definició incompleta del significat d'una expressió, però qualsevol definició o regla d'interpretació que afegíssim podria ser malinterpretada. Aquesta és precisament la paradoxa de seguir una regla de IF: 201. Veure LUNTLEY, M., *o.c.*

⁶² La localització canònica de l'argument contra el llenguatge privat és IF: 243-427.

3. 3 Excursus sobre la noció de gramàtica en Wittgenstein

Diversos intèrprets han defensat que una de les idees que d'ençà del *Tractatus*, Wittgenstein no abandonarà, és la tesi de la *bipolaritat* com a característica essencial de tota genuïna proposició.⁶³ Tota autèntica proposició és informativa, afirma alguna cosa i, per tant, és susceptible de ser vertadera o falsa. Això té com a conseqüència que si p és una proposició, aleshores $\neg p$ també ho ha de ser, o, el que és el mateix, ha de ser possible representar-se $\neg p$ (atès que afirmar p és el mateix que excloure $\neg p$, és a dir, equival a $\neg\neg p$). Això s'afirma de maneres diferents en diferents moments de la trajectòria intel·lectual de Wittgenstein però la idea es mantindria constant: la negació d'una proposició també ha de tenir sentit, l'estat de coses representat per ella ha de ser possible, per dir-ho amb els termes del *Tractatus*.

Les notes de Moore sobre les lliçons de Wittgenstein dels anys trenta, indiquen clarament que ha arribat a la conclusió que, com que aquest no és el cas de les proposicions tradicionalment conegudes com *a priori* o *necessàries* -és a dir, les proposicions de la matemàtica i de la lògica- no es pot tractar d'autèntiques proposicions sinó de pseudoproposicions o, millor, de regles gramaticals. Això s'aplicaria a totes les "proposicions" suposadament a priori, tant sintètiques com analítiques, però també a proposicions sobre els colors ('el vermell és més fosc que el rosa') i a "innombrables d'altres".

Wittgenstein acabarà rebutjant el caràcter proposicional de tots aquells enunciats que expressen quelcom la negació del qual no és simplement fals sinó *inimaginable*, *impensable* o *impossible*. La cara negativa de la tesi de Wittgenstein és un atac a la idea de proposicions a priori, justament pel fet que en no ser concebible la seva negació, no poden ser genuïnes proposicions (o proposicions en el seu sentit estricte, que equival a *proposició fàctica*). Però el revers en positiu d'aquesta mateixa tesi, és que aquesta mena de proposicions expressen una regla de representació (o també una instància o un paradigma d'ús d'una regla deductiva, lingüística, etc.) i per això les anomena *proposicions gramaticals*⁶⁴.

A partir dels anys trenta, Wittgenstein anomena *proposicions gramaticals* a un conjunt força heterogeni que englobaria:

- Definicions de paraules en general
- Definicions ostensives
- Explicacions a partir d'exemples paradigmàtics
- Taules o diagrames de colors, taules de conversió, etc.
- Proposicions analítiques
- Proposicions de l'aritmètica i de la geometria
- Proposicions referents a la geometria dels colors
- Proposicions-Moore

La gramàtica d'una expressió o signe lingüístic és la forma com és usat, és a dir, una pauta o regla d'ús. Les proposicions gramaticals són exemples paradigmàtics o estàndards d'ús ('això és vermell' o 'el vermell és més clar que

⁶³ Von Wright, Kenny, Garver, etc. En contra d'aquesta interpretació ha argumentat, per exemple, Hacker.

⁶⁴ A les *Wittgenstein's Lectures, Cambridge 1932-1935*, ja apareix la distinció entre proposicions empíriques i proposicions gramaticals.

el rosa') i determinen les connexions *internes i atemporals* (és a dir: normatives) i el sentit de les expressions de forma prèvia a la qüestió de la veritat o falsedat⁶⁵. I això passa, no en virtut de cap característica formal d'aquestes proposicions, sinó pel fet que, típicament, són usades com estàndards de correcció, en un sentit normatiu i no descriptiu o informatiu. '25² = 625' pot ser usada com una anticipació del resultat que obté la gent quan eleva al quadrat 25, però també com un criteri de correcció de l'operació. De fet, podem trobar usos no gramaticals de les mateixes expressions, i això vol dir que la diferència entre proposicions empíriques i gramaticals no és taxativa. Tant a *De la certesa* com a *Observacions sobre els colors*, Wittgenstein afirma explícitament que tota proposició empírica pot transformar-se en un postulat o norma de descripció perquè no hi ha una frontera precisa entre allò lògic i allò empíric (DC:321, OSC: III 19).

La gramàtica d'un llenguatge seria, així, el conjunt heterogeni de regles d'ús que defineixen aquell llenguatge i determinen els límits d'allò que té sentit de dir, d'una manera semblant a com es pot dir que les regles del joc d'escacs determinen les jugades correctes i, així, les partides que es poden jugar. A diferència de la *sintaxi lògica* del *Tractatus*, la noció de gramàtica que Wittgenstein desenvolupa a partir dels anys trenta, no és universal, diferents llenguatges i diferents jocs de llenguatge tindran diferents gramàtiques. Però, igualment que aquella, la gramàtica determinarà el sistema de les possibilitats: "l'experiència no pot donar-nos el sistema de les possibilitats. No ensenya més que el que és, no el que pot ser. La possibilitat no és un concepte empíric, sinó un concepte de sintaxi."⁶⁶ La gramàtica doncs, constitueix la nostra *forma de representació*⁶⁷, i per tant, els límits d'allò que compta com una descripció intel·ligible de la realitat.

A *Observacions sobre els colors*, Wittgenstein dóna, a proposicions del tipus de 'no hi ha cap verd vermellós', el mateix estatut que havia donat des dels anys trenta a proposicions de l'aritmètica o la geometria com ara: 'no hi ha cap arrel quadrada de -25'. Wittgenstein tracta els colors amb el mateix esquema d'anàlisi que havia aplicat aleshores a la geometria. Les proposicions de la geometria, serien les regles que adoptem alhora de descriure els objectes en l'espai. En aquest sentit, no descriuen estats de coses, ni serien susceptibles de ser vertaderes o falses, sinó que determinen *possibilitats*⁶⁸.

⁶⁵ Peter Hacker, les ha definit com "rules for the use of words, in particular those rules that determine sense, which are settled antecedently to questions of truth and falsehood". Citat a MOYAL-SHARROCK, D. o. c., p.103.

⁶⁶ WITTGENSTEIN, L. *Ludwig Wittgenstein and the Viena Circle [1929-1932]*. Oxford: Blackwell, 1979. Citat a WITTGENSTEIN, L. i BOUVERESSE, J., o.c., p. 99.

⁶⁷ *Forma de representació* és també un concepte de l'època del *Tractatus*, proper al de *forma lògica*. La *forma lògica* és comú a la representació i l'estat de coses representat, però el mateix estat de coses es pot representar des de sistemes de representació diversos: un sistema bidimensional o un de tridimensional poden representar igualment, utilitzant elements diferents, les relacions espacials entre determinats objectes, per exemple, l'escena d'un accident de trànsit. L'últim Wittgenstein reformula aquest concepte emparentant-lo amb el de *gramàtica* com a conjunt de *normes de descripció*, anteriors a l'experiència i que estableixen els límits d'aquesta i les connexions internes entre els conceptes.

⁶⁸ Bouveresse parafraseja un exemple molt eloqüent del propi Wittgenstein, extret de les seves converses amb el Cercle de Viena: "La proposició que diu que la suma dels angles d'un triangle és igual a 180° no ha estat inferida a partir d'experiències de mesura que nosaltres hàgim pogut efectuar sobre triangles i no és utilitzada com una proposició que no pot ser considerada verdadera més que en la mesura que es corresponga amb experiències d'aquest tipus, constitueix el mitjà que ens permet distingir els mètodes de

Les possibilitats, tal com dèiem, són determinades per les regles del nostre sistema de representació. Aquesta és una idea molt antiga que trobàvem ja en el *Tractatus*: ‘tal com només hi ha necessitat lògica, així també només hi ha impossibilitat lògica’ (T 6.375). El sistema de representació ha de precedir necessàriament tota descripció de l'experiència i no pot ser derivat o procedir de l'experiència mateixa, perquè “l'experiència no pot donar-nos el sistema de les possibilitats”. Això valia per al primer Wittgenstein i val també per a l'últim. Allò que ha canviat però, és el que Wittgenstein entén ara per *necessitat*, *possibilitat* i *impossibilitat lògica*. Essencialment s'ha ampliat l'abast i el sentit de la *lògica*. Si bé en el *Tractatus* tota necessitat era lògica (en el seu sentit estricte), ara la lògica estricta és tan sols una regió de la gramàtica, perquè es reconeixen altres tipus de *necessitat*, allò que Wittgenstein anomena “connexions internes entre els conceptes” i que s'expressen mitjançant “proposicions intemporals”. En aquest sentit, tota investigació conceptual (com la geometria dels colors) és, ara, una investigació *lògica*.

Comparem l'enunciat ‘no hi ha cap verd vermellós’, amb un de clarament fàctic: ‘no tinc mals d'estómac’. La negació de cadascun d'ells fa una operació molt diferent: ‘tinc mals d'estómac’ i ‘no tinc mals d'estómac’ estan situades en el mateix espai lògic, afirmen o neguen un mateix estat de coses o posició dins d'aquest espai. Totes dues, l'afirmació i la negació, són proposicions perfectament en regla. Però quan nego que pugui existir un objecte verd i vermell alhora, no estic dient simplement que la possibilitat descrita per la proposició positiva, de fet, no es dona, però que podria donar-se, que podria ser vertadera, sinó justament el contrari: que la proposició positiva no té sentit, i per això *no pot* ser vertadera. “La proposició ‘No hi ha cap objecte verd i vermell’ determina l'espai lògic del color exclouent una certa posició, la qual cosa la distingeix fonamentalment d'una proposició factual que constataria simplement que aquesta posició no està ocupada per cap color real”⁶⁹. A *Observacions sobre els colors* doncs, trobem identificat i analitzat un grup particular de pseudoproposicions o de proposicions gramaticals, similars a les proposicions de la matemàtica.

Resumint els aspectes filosòficament més rellevants de la noció wittgensteiniana de *gramàtica* tal com apareix a les *Observacions sobre els colors*, podríem dir que la gramàtica:

1. Estableix les normes o la forma de representació o descripció de l'experiència
2. Determina les connexions *internes* entre els conceptes que s'expressen en proposicions *atemporals* ('x és més clar que y' aplicat no a dos cossos sinó a dos tons de color)
3. Estableix les condicions formals del joc de llenguatge
4. Estableix les possibilitats i els límits d'allò que pot ser dit amb sentit dins d'un joc de llenguatge de forma prèvia a la qüestió de la seva veritat o falsedat

mesura d'angles que són correctes dels mètodes erronis”. Citat a WITTGENSTEIN, L. i BOUVERESSE, J., *o.c.*, p. 99.

⁶⁹ WITTGENSTEIN, L. i BOUVERESSE, J., *o.c.*, p. 94.

A *Observacions sobre els colors*, Wittgenstein, a més, es servirà de la geometria com una eina de representació de la gramàtica dels colors. És força evident que en el rerefons de les seves reflexions, Wittgenstein té en ment figures clàssiques com l'octaedre i el cercle dels colors d'Ostwald⁷⁰, als quals ja s'havia referit explícitament en els seus textos dels anys trenta⁷¹ i als quals pren com exemple perfecte d'una *representació sinòptica* de la gramàtica dels colors. Als ulls de Wittgenstein "les figures d'Ostwald són una modelització en tres dimensions del sistema de les relacions que existeixen entre els colors."⁷²

Una representació geomètrica tridimensional serveix per esclarir el sistema de la representació lingüística, és a dir, les regles gramaticals que governen l'ús dels termes de color en el llenguatge ordinari, per exemple, fent immediatament evident que certes transicions són geomètricament impossibles, que certes coses *poden* o *no poden* dir-se. Que no puguem obtenir un color a partir del seu complementari mitjançant una transició graduada (un verd vermellós), però sí a partir dels altres colors bàsics (un blau vermellós), no és una contingència física, sinó que ve determinat per la forma de distribució dels colors en un espai lògic. És una característica formal del sistema de representació dels colors que els ordena en un joc d'oposicions entre bàsics i complementaris, primaris, secundaris, terciaris, etc. En definitiva, el buit que separa *verd* de *vermell* és un "buit geomètric i no simplement físic"⁷³, això és el que faria immediatament evident o visible la geometria (l'octaedre) dels colors. És així que, a *Philosophical Remarks*, Wittgenstein ja afirmava: "L'octaedre dels colors és gramàtica perquè diu que podem parlar d'un blau vermellós però no d'un verd vermellós".

3. 4 Relativitat dels colors?

Les característiques formals de l'objecte de la matemàtica han justificat tradicionalment el seu tractament filosòfic especial. Però, ¿podem esperar alguna mena d'universalitat o de necessitat referida als conceptes de color? ¿Podem imaginar persones o comunitats, potser amb capacitats discriminatòries especials, i amb conceptes de color radicalment diferents o alternatius als nostres?

«No podem imaginar que certa gent tinga una geometria del color diferent de la nostra?» Açò, és clar, vol dir: no podem imaginar persones amb altres conceptes de color diferents dels nostres? I açò, al seu torn, vol dir: no podem imaginar gent que no tinga els nostres conceptes de color, però que els conceptes que tinguen estiguen emparentats amb els nostres de tal manera que puguem anomenar-los també «conceptes de color»? (OSC:III, 66)

Però, fins i tot, si hi haguera també gent per a la qual fora natural la utilització de les expressions «verd vermellós» o «blau groguenc» d'una manera consistent i que potser hi exhibiren també capacitats que a nosaltres ens falten, amb tot i això, no estaríem forçats a reconèixer que ells veuen colors que

⁷⁰ OSTWALD, W. *The colour primer*. Citat a WITTGENSTEIN, L. i BOUVERESSE, J., *o.c.*, p. 113-117.

⁷¹ Per exemple a *Philosophical remarks* o a *Wittgenstein's Lectures, Cambridge 1930-1932*.

⁷² WITTGENSTEIN, L. i BOUVERESSE, J., *o.c.*, p. 112.

⁷³ WITTGENSTEIN, L. i BOUVERESSE, J., *o.c.*, p. 107.

nosaltres no veiem. No hi ha, a fi de comptes, un criteri generalment reconegut del que és un color, llevat que sia un dels nostres colors. (OSC: I, 14)

'Els colors' no són coses que tinguen determinades propietats, de manera que poguérem simplement representar-nos colors que no coneixem encara, o que poguérem imaginar algú que en coneiguera de diferents als que nosaltres coneixem. És molt possible que en certes circumstàncies estem impulsats a dir que certa gent coneix colors que nosaltres no coneixem. Però no estem obligats a expressar-nos així. No hi ha res indicat sobre allò que hauríem de considerar efectivament com a analogies suficients –suficients per a poder parlar així– dels nostres colors (...) (OSC:III,127)

Wittgenstein argumenta que la divergència o la relativitat pel que fa als conceptes de color només pot ser local i ha de tenir un límit: la mera possibilitat d'imaginar una geometria dels colors alternativa a la nostra encara no ens obliga a admetre que “ells veuen (o coneixen) colors que nosaltres no veiem”. L'argument de Wittgenstein a *Observacions sobre els colors* recolza sobre dues premisses:

i) No hi ha un criteri generalment reconegut del que és un color, llevat que sigui un dels nostres colors

ii) 'Els colors' no són coses que tinguin determinades propietats, de manera que poguérem simplement representar-nos colors que no coneixem encara

i) Wittgenstein defensa, al llarg de les *Observacions sobre els colors*, que hi ha una lògica dels colors que exclou de l'espai de representació certes posicions (per exemple: un blanc transparent o un verd vermellós). Que aquesta impossibilitat és de tipus lògic i no merament fàctica (fisiològica, psicològica, etc.) ho prova el fet que la descripció d'aquests colors només és possible en el mateix sistema de representació que la mera existència del color impugnarà. O, dit a la inversa: si un sistema de representació dels colors tolerava posicions com aquesta, aleshores no podria ser identificat o reconegut per nosaltres com un sistema de colors. I això posa un límit al grau de relativitat o divergència intel·ligible entre els diferents sistemes conceptuals de color. De manera que si algú manifestés que és capaç de veure un blanc transparent, això hauria de ser un malentès o bé les seves paraules serien totalment incomprendibles per a nosaltres. La mera imaginació de gent amb capacitats discriminatòries especials i diferents de les nostres, i per tant de conceptes de colors diferents dels nostres, encara no garanteix que haguem donat un contingut específic i determinable a les paraules. De fet, no sabem ben bé *què* hem d'imaginar, ni exactament *quan* hauríem imaginat *això* que se'ns demana⁷⁴. És per això que

⁷⁴ L'argument aquí, és essencialment el de seguir una regla. L'estudiant que aplica la regla +2 sumant 4 a partir de 1000, fa o no fa el mateix que aquell que l'aplica de la forma que ens sembla natural? (IF: 185 o Z: 428). Òbviament, si ha interpretat així la regla és que ell pensa que està fent *el mateix*. Però dir que l'aplica incorrectament, equival a afirmar que a partir de 1000 ha deixat de fer *el mateix*. Què sigui o què compti com “el mateix” és una qüestió que només es pot establir si una regla està determinada, perquè, en definitiva, és l'aplicació de la regla la que genera relacions de semblança. L'únic que pot determinar el sentit de la regla és doncs, la concordança en la seva aplicació. Si no fos així, quedaríem a mercè de les infinites interpretacions possibles de la regla. Veure PRADES CELMA, J.L. i SANFELIX VIDARTE, V. *Wittgenstein: mundo y lenguaje*. Madrid: Cincel, 1990. p 136.

Wittgenstein afirma que “no hi ha un criteri generalment reconegut del que és un color, llevat que sigui un dels nostres colors”.

Però si no hi ha un criteri generalment reconegut del que és un color llevat que sigui un dels nostres colors, aleshores la idea d'un sistema conceptual *de colors* radicalment alternatiu perd sentit, si és que l'alternativa ha de ser realment *radical*⁷⁵. El comentari de Wittgenstein es podria llegir de la manera següent: aquest sistema alternatiu que estem considerant, hauria de ser *diferent* però alhora prou *similar* al nostre com per poder-lo identificar com un sistema de conceptes *de color*. Si és prou *diferent* perdrem el dret a dir que es tracta *del mateix* que representen els colors per a nosaltres, i si és prou *semblant* com per permetre analogies o traduccions, aleshores ja no es podrà tractar d'un sistema *alternatiu*, sinó més aviat de donar noms i agrupar de maneres puntualment *diferents* els *mateixos* colors. Per tal que hi pugui haver una discrepància en la veritat o falsedat d'una proposició, cal prèviament coincidir en el sentit. Això exclouria qualsevol intent de relativització de la veritat de fets.

ii) Wittgenstein ens commina a abandonar la idea dels colors com si fossin “coses que tinguin determinades propietats”. Ens trobem aquí una altra vegada amb la tesi de l'arbitrarietat de la gramàtica: no es tracta d'afirmar que els colors no siguin reals o que no existeixin amb independència de la nostra ment, sinó que la idea que hi pugui haver classes de semblança *en la realitat* al marge, o amb independència, de la gramàtica és absurda. La conclusió que “certa gent coneix colors que nosaltres no coneixem” indueix a una imatge confusa de la relació entre el llenguatge i el món. Com si cada particular gramàtica ens ocultés determinats aspectes o matisos de la realitat en il·luminar-ne uns altres: ¿Els anglesos no *veuen* la diferència de gènere en els objectes inanimats a causa del seu sistema de pronominalització? ¿I es perden així, un matis o un aspecte rellevant *de la realitat*? ¿O és la nostra llengua llatina la que no *veu* prou bé la diferència entre persones i coses?

Es podria dir que els conceptes dels homes indiquen allò que és important per a ells i allò que no ho és. Però no en el sentit que això *explicaria* els conceptes particulars que tenen. El que cal excloure és només la idea que nosaltres tenim conceptes correctes i els altres tenen conceptes falsos. (Hi ha una transició entre una errada de càlcul i una manera diferent de calcular) (OSC: III 293)

3. 5 Comparació entre *Observacions sobre els colors* i *De la certesa*

Les proposicions que Wittgenstein analitza a *Observacions sobre els colors*, configuren el que ell anomena una *geometria o matemàtica dels colors*. La idea d'una *geometria dels colors* és, com hem vist, la idea d'un espai lògic generat per la gramàtica que hem adoptat per descriure els colors: el sistema conceptual dels colors té una sèrie de condicions formals que poden expressar-

⁷⁵ Entenem per un sistema conceptual de colors radicalment alternatiu al nostre, aquell sistema que atribuís un valor de veritat contradictori amb el que nosaltres atribuïm a una mateixa proposició p: la rosa és vermella. Aquest seria el cas extrem que interessaria al relativista de la veritat.

se mitjançant proposicions que Wittgenstein anomena *gramaticals*. Proposicions com ara “no hi ha un verd vermellós” o “el gris no pot ser lluminós” són *atemporals* i expressen *connexions internes* entre els conceptes. En aquest sentit, són proposicions *necessàries* i no pas fàctiques -contra el que ha defensat habitualment la tradició filosòfica- i descriuen no el món sinó el nostre sistema de representació del món.

Els paral·lelismes amb la problemàtica central de *De la certesa* són evidents. L'interès de Wittgenstein a singularitzar un tipus de proposicions que posen de manifest les condicions lògiques o formals d'un determinat joc de llenguatge, “les lleis del pensament que no podrien ser capgirades sense capgirar tot el nostre sistema”⁷⁶. I l'estratègia o el camí que segueix el seu pensament també és paral·lel: si allà prenien com a motiu les proposicions-Moore, aquí parteix de les proposicions de Goethe sobre els colors. Es tracta igualment d'una sèrie de proposicions amb un estatus lògic especial:

- són immunes a qualsevol tipus de refutació empírica perquè no funcionen com hipòtesis o enunciats fàctics
- el seu contrari no és fals sinó absurd, no té sentit, per tant, estrictament parlant, no són proposicions sinó pseudoproposicions
- són proposicions gramaticals que exemplifiquen regles d'ús, en aquest sentit, són normatives i no informatives
- no remetent a fets sinó que expressen la lògica del nostre sistema de representació, i per això poden ser anomenades *lleis del pensament*
- estableixen els límits d'allò que compta com una descripció intel·ligible de la realitat i marquen els límits del sentit
- malgrat la seva aparença de proposicions fàctiques, expressen una impossibilitat conceptual

La novetat de *De la certesa*

Fins aquí hem ressaltat els paral·lelismes o semblances entre les proposicions-Moore i les proposicions de Goethe. Ara intentarem posar de relleu el pas endavant que al nostre entendre fa *De la certesa*, pel què fa a la naturalesa de la *gramàtica*.

Defensar que la proposició “no hi pot haver un verd vermellós” expressa una *lei del pensament* o una regla de construcció conceptual, per dir-ho kantianament, sembla plausible, però no és tan obvi que les proposicions-Moore puguin jugar un paper similar. Proposicions generals com ara ‘el món existeix’, ‘les coses no desapareixen quan no les mirem’, o proposicions particulars com ara ‘el meu nom és L.W.’, ‘aquí hi ha una mà’, no semblen, d'entrada, lleis del pensament en cap sentit. Que les proposicions-Moore, essent d'un espectre tan heterogeni i presentant un aspecte aparentment no formal, constitueixin lleis del pensament igual com les regles de la lògica i la matemàtica o de la geometria dels colors, sembla, com a mínim, paradoxal. I és

⁷⁶ “Què és el que no funcionaria si negàrem aquestes lleis? No res: llevat que això capgirarà el nostre sistema. I això vol dir simplement capgirar-nos nosaltres. Perquè això no significa que ja no hi hagi cap sistema” WITTGENSTEIN, L., *Wittgenstein's lectures on the foundations of mathematics*. Hassocks: Haverstock Press, 1976.

que allò que hi ha en joc aquí és, justament, la naturalesa de la lògica i del pensament en general.

Si “tot el que descriu un joc de llenguatge pertany a la lògica” (DC:56), aleshores les proposicions-Moore són part de la lògica, igual com ho és tota l'anàlisi que fa Wittgenstein del seu rol peculiar a *De la certesa*. De manera que *lògica* i *filosofia* es fan equivalents. Ens trobem, òbviament, amb una concepció de la lògica radicalment diferent de la dels llibres de text o de la del positivisme (que prendria enunciats com ‘tinc dues mans’ o ‘això és vermell’ com a paradigmes de proposicions empíriques o fàctiques, i per tant, oposades a les proposicions de la lògica); i diferent també de la que hi ha en el *Tractatus* o en la filosofia de Wittgenstein dels anys trenta. El *prejudici de la puresa cristal·lina ha estat finalment bandejat*, podríem dir parafrasejant el propi Wittgenstein, i s’ha *capgirat tota la recerca, que ara gira entorn de l’eix de la nostra necessitat real* (IF:108). Des de les *Investigacions*, la lògica ja no és entesa com una ciència normativa, és la descripció de la gramàtica dels jocs de llenguatge, la descripció, en últim terme, d’una activitat.

A *Observacions sobre els colors*, hi trobem diversos tòpics de la filosofia de Wittgenstein en la seva forma, podríem dir-ne *clàssica*; els tòpics que podrien ser resumits en la idea del caràcter transcendental de la lògica, es mantenen gairebé intactes de l’època del *Tractatus*: “tal com només hi ha necessitat lògica, així també només hi ha impossibilitat lògica” (T 6.375), hi ha certes relacions entre els conceptes (de colors) que són *internes*, és a dir, no empíriques ni contingents, etc. D’altres, provenen dels primers anys trenta: la distinció entre proposicions empíriques i gramaticals, el desplaçament del seu interès de la sintaxi lògica a la gramàtica, l’autonomia del llenguatge, l’arbitrarietat de la gramàtica, la geometria dels colors, etc. Però a *De la certesa* Wittgenstein fonamentalment modifica la seva noció clàssica de *gramàtica* en dos sentits:

- **Amplia l’abast de les proposicions gramaticals.** Si a *Observacions sobre els colors*, les proposicions gramaticals analitzades són de tipus local, de l’estil de les proposicions matemàtiques, a *De la certesa* s’amplia l’abast d’allò que pot ser considerat com una proposició gramatical. Una novetat important és l’ample espectre i heterogeneïtat de les proposicions gramaticals. Les proposicions-Moore tracten d’objectes absolutament diversos (el color de la sang, el nom propi o la possibilitat de viatjar a la lluna). Així mateix, són judicis heterogenis també pel què fa a la quantitat i la qualitat. Hi trobem judicis generals (‘hi ha objectes físics’), particulars (‘no he estat mai a la Xina’), afirmatius, negatius, etc. La varietat de les proposicions-Moore reflecteix la varietat de condicions de possibilitat dels jocs de llenguatge: algunes són condicions generals (‘hi ha objectes físics’), altres particulars, és a dir, circumstàncies concretes paradigmàtiques de l’ús o aplicació d’una regla (‘aquí hi ha una mà’). En qualsevol cas, allò que mostren les proposicions-Moore és la varietat de condicions fàctiques, no justificables, dels nostres judicis.
- **Aprofundeix la seva tesi de la primacia de la pràctica situant l’acció o la pràctica com a fonament o base del nostre sistema conceptual.** Es passa d’una descripció de la gramàtica entesa essencialment com a sistema de representació, a cercar el seu fonament en l’acció. Ara és *en* i

per la pràctica que s'estableix la connexió del llenguatge amb la realitat. A *Observacions sobre els colors*, la gramàtica estableix les condicions formals de la representació lingüística en la línia d'un *holisme semàntic* o *del contingut*: les inferències que fem sobre els colors, i per tant, allò que creiem dels altres colors (per exemple quants colors bàsics hi ha) determinen el sentit del que és un color (per exemple que això sigui vermell). Aquest aspecte representacional de la gramàtica és el que s'exemplifica a través de la idea d'una geometria dels colors i és l'aspecte en què Wittgenstein focalitza l'atenció a les *Observacions sobre els colors*.

A *De la certesa*, s'accentuen dos aspectes diferents de les proposicions-Moore, és a dir de la gramàtica: el *pràctic* o *procedimental* i *l'holístic*. Per tal de recollir aquest desplaçament dels accents en la filosofia de l'últim Wittgenstein pel què fa a què hem d'entendre que és un sistema epistèmic, ens ha semblat interessant manllevar l'epítom proposat per Dreyfus d'*holisme pràctic*.⁷⁷

⁷⁷ Veure la definició a la nota 36 de la p. 25, extreta de DREYFUS, H. 'Holism and hermeneutics'. *Review of Metaphysics* n° 34:3-24. Citat a STERN, D. G. *Wittgenstein's Philosophical investigations. An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. p.164.

4. Wittgenstein, el relativisme i l'escepticisme

Ningú discuteix que els plantejaments de l'últim Wittgenstein són rellevants per alguns dels debats de l'epistemologia contemporània, per exemple, la discussió al voltant de la plausibilitat del relativisme i l'escepticisme. Molt més controvertida és la qüestió de determinar quin és el sentit de les seves aportacions atès que se n'han pogut fer lectures ben confrontades: escèptica (N. Malcolm, S. Kripke, Rudd, etc.), antiescèptica (A. Stroll, D. Pritchard, E. Minar, etc.), relativista (R. Rorty, T. Kuhn, P. Winch, D. Bloor, G.C. Bearn, D.K. Barry, G. Vattimo, etc.), antirelativista (R. Rhees, A. Crary, etc.).

4.1 Escepticisme

Sobre com han de ser llegides les aportacions de l'últim Wittgenstein pel què fa a la qüestió de l'escepticisme, la lectura terapèutica que segueix els passos de Cavell, ens sembla prou ben en caminada. Aquí sí que sembla ben apropiat ressaltar com una de les tasques de la filosofia, la dissolució de problemes originats per confusions categorials.

Diríem que Wittgenstein, a *De la certesa*, no té primàriament la pretensió de *refutar* l'escèptic ni tampoc de corregir Moore en la seva refutació de l'escepticisme. Wittgenstein no s'oposa a una tesi filosòfica (l'escepticisme) amb una altra tesi (l'antiescepticisme, l'antirealisme, el fonamentalisme, o el que sigui). Més aviat s'interessa per les condicions lògiques del funcionament dels jocs de llenguatge. I la seva anàlisi tindria com a benefici secundari posar de manifest, finalment, que l'escèptic no aconsegueix donar sentit a cap dubte. Al nostre entendre doncs, Wittgenstein està tan poc interessat a *refutar* l'escepticisme com a defensar-lo; però els seus plantejaments, certament, el *desactiven*, posant de manifest la seva manca plausibilitat.

Stroll ha defensat que *De la certesa* és la contribució a l'epistemologia moderna més important des de la *Crítica de la raó pura* de Kant. En destaca, d'una banda, el diagnòstic: "to have diagnosed why scepticism is not merely false, but aberrant", i, de l'altra, la mena de raons que Wittgenstein aporta: "its demonstration that certainty exists as a foundation to the language [...] is an achievement that allows Wittgenstein to rebut scepticism, but in a way that no previous thinker had thought of"⁷⁸. Tal com diu Stroll, l'escepticisme és un desafiament, no tant a la possibilitat del coneixement i la ciència -ni Descartes ni Hume van qüestionar-ne la seva possibilitat- com a la possibilitat de la *certesa*. I es pot defensar que l'argument central que trobem a *De la certesa* contra la plausibilitat dels dubtes escèptics, no és tant epistemològic com lògic.

El dubte escèptic radical, el dubte *cartesià*, faria intel·ligibles els jocs de llenguatge. O, dit a la inversa, el funcionament dels nostres jocs de llenguatge -que els nostres pensaments tinguin el contingut que tenen- depèn de que hipòtesis com la del geni maligne o l'espectre invertit no siguin acceptades. L'últim paràgraf de *De la certesa* -curiosament escrit dos dies abans de morir- afronta directament la hipòtesi cartesiana del somni en aquests termes:

⁷⁸ STROLL, A. "Why On certainty matters" dins MOYAL-SHARROCK, D. i BRENNER, W.H. (eds.) p. 45 i 41.

“Però, encara que en aquests casos no puc equivocar-me –no pot ser que estigui anestesiats? Si ho estic i si l’anestèsia m’ha privat de consciència, aleshores, en realitat, no parlo ni penso. Qui somiant, digués “somio”, encara que parlés d’una manera intel·ligible, no tindria pas més raó que si digués en somnis “plou” mentre de debò plou. Per bé que el seu somni estigués connectat realment amb la remor de la pluja.” (DC:676)

La veritat de la hipòtesi escèptica és, doncs, incompatible amb la seva pròpia formulació perquè destrueix el sentit de les mateixes paraules que utilitza. La demostració que el dubte escèptic no aconsegueix arribar a ser un dubte real, no és encara una refutació de l’escèpticisme; l’escèptic sempre ens podria respondre que nosaltres encara no hem mostrat que les nostres pretensions de coneixement, efectivament, tenen les garanties que nosaltres pretenem que tenen. Però això no seria del tot ajustat perquè, com diu molt bé Phillips: “we show that his doubts are not real doubts. But this is not negative. If we have done our task well, we show him at the same time, the sureness in our world.”⁷⁹

Els llocs on es pot trobar aquest plantejament de Wittgenstein serien:

- Diferència entre el dubte ordinari i el dubte filosòfic; el dubte filosòfic és obsessiu: no va dirigit a cap objecte i no té un final (DC:20, 23-24, 257, 259, 315, 625).
- No hi ha dubte sense conducta de dubtar: imaginar un dubte, negar que p, no és encara dubtar de p (DC: 232, 255, 338-339).
- El dubte pertany al joc de llenguatge, és una pràctica i té les seves condicions d’intel·ligibilitat (DC:25, 54,247, 628, 672, 383, 369, 370, 329).
- El dubte pressuposa la certesa (DC: 115,156, 625, 450, 519, 446).
- L’existència de determinades certes –fins i tot si aquestes no tenen una articulació lingüística natural dins del discurs– és un requisit o un fonament dels propis jocs de llenguatge (DC: 395, 509, 511, 521, 553-554, 401, 404).

4. 2 Relativisme

A diferència de l’escèpticisme, que apareix explícitament tematitzat a *De la certesa*, el relativisme és clarament un tòpic de discussió posat pels seus intèrprets; i, en aquest sentit, respon a preocupacions alienes al propi text. La qüestió, aquí, no és què diu el text, sinó com respondria a determinades preguntes que li fem nosaltres; normalment, havent prejutjat quines respostes són les admissibles. Així, el relativisme és plantejat en la immensa majoria de casos per aquells que l’utilitzen com una acusació, com alguna cosa a evitar o fins i tot com una impostura intel·lectual.

L’actualitat i vivacitat del debat a l’entorn del relativisme fa que sigui recomanable, alhora de llegir Wittgenstein, el mateix que recomanava Goldschmidt alhora d’enfrontar-se a la lectura de Plató: intentar evitar que sigui

⁷⁹ PHILLIPS, D.Z. “The case of the missing propositions” dins RHEES, R., o.c., p. 23.

“l’eco dels nostres crits”; és a dir, mirar de no transferir-li les problemàtiques i angoixes de la nostra pròpia situació filosòfica⁸⁰.

Aquestes serien les idees extrems de les *Observacions sobre els colors i De la certesa*, que semblen pertinents per al debat al voltant del relativisme:

- La imatge del món conforma un sistema epistèmic que és comparable a una mitologia, ella mateixa no és justificable. (DC:94-95, 166)
- Una imatge del món no és tan un sistema categorial com una forma d’actuar, per exemple, la manera com es condueixen els experiments, o com es deriven conclusions a partir de certs experiments en ciència,. (DC:167)
- No té sentit parlar d’una imatge *correcta* del món (DC:609). El que cal excloure és només la idea que nosaltres tenim conceptes correctes i els altres tenen conceptes falsos (OSC: III 293).
- L’adopció d’una determinada imatge del món no és un procés racional o basat en arguments, sinó un procés comparable a una *conversió* (DC:94, 609).
- Tampoc la nostra imatge científica del món no és una teoria o paradigma que puguem acceptar o abandonar per raons d’utilitat, probabilitat o correcció. (DC:600)
- No és possible avaluar una imatge del món radicalment diferent de la nostra sense pressuposar la validesa de la pròpia: circularitat normativa de la justificació. (DC:599, 609)
- Quan topen dues imatges del món irreconciliables, no hi ha base d’acord suficient per garantir una possible solució racional de totes les disputes i s’imposa necessàriament la *persuasió*; la reacció natural és la desqualificació de l’altre com un insensat. (DC: 262, 611-612)
- La divergència o la relativitat pel que fa a gramàtiques diferents (per exemple: els conceptes de color) ha de tenir un límit. (OSC: I, 14)

⁸⁰ Boghossian, en un llibre recent dedicat íntegrament a dur a terme una refutació exhaustiva del relativisme, intenta explicar l’atractiu i l’èxit d’aquesta doctrina en el món anglosaxó a partir de factors molt heterogenis: el sentiment de culpa postcolonial que ha proliferat exageradament en els moviments progressistes, multiculturalistes i de defensa de les minories; el propi potencial alliberador del constructivisme social originari que no renunciava a una concepció objectivista de la veritat i la racionalitat (per exemple, la denúncia de Simone de Beauvoir de la contingència d’algunes pràctiques socials que erròniament s’havien considerat imposicions de la natura,); les “guerres de la ciència” (els conflictes per l’hegemonia i el poder en el món acadèmic entre les humanitats dominades pel constructivisme postmodernista i les ciències i els departament de filosofia, majoritàriament dominats per la concepció clàssica del coneixement). I nosaltres encara hi afegiríem els efectes de la globalització tecnològica, el rearmament moral que propugna la reacció neoconservadora davant de certs canvis socials (seguint els diagnòstics de filòsofs com ara Leo Strauss, Allan Bloom, Kristol, etc., que veuen en el relativisme la conseqüència més perniciososa de la modernitat), o, perquè no, les encíclics del papa Benet XVI (vegeu, per exemple, *Caritas in veritate*) que acusen el relativisme de ser la causa de tots els mals de les societats desenvolupades. Veure BOGHOSSIAN, P. *El miedo al conocimiento. Contra el relativismo y el constructivismo*. Madrid: Alianza editorial, 2009. Allan Bloom va centrar molt bé la qüestió de l’interès actual per les posicions relativistes, ni que sigui d’un relativisme difús i poc esclarit però que s’ha fet hegemònic en les democràcies postindustrials, a *The closing of the american mind*: “The relativity of truth is not a theoretical insight but a moral postulate, the condition of a free society, or so they see it”; i no han faltat filòsofs disposats a recolzar filosòficament el relativisme en aquesta direcció que Bloom ironitzava. Vegeu el recent assaig publicat per Gianni Vattimo: VATTIMO, G. *Adiós a la verdad*. Barcelona: Gedisa, 2010.

Recentment Paul Boghossian ha publicat, el que en podríem ben bé dir l'enèsima refutació del relativisme. És una història llarga aquesta, perquè, com és ben sabut, es remunta almenys fins a Plató. Però una virtut de l'estudi de Boghossian, és que dibuixa un mapa precís de les diverses tesis implicades que ens servirà per plantejar bé els termes de la discussió: el relativisme modern trauria el seu pedigrí filosòfic de les estratègies relativitzadores del coneixement de filòsofs com Kant, Hume o Nietzsche. I, malgrat no ser la tendència dominant dins la tradició analítica anglosaxona, les "concepcions antiobjectivistes de la veritat i la racionalitat" també hi tindrien els seus representants il·lustres: Rorty, Goodman, Kuhn, Feyerabend, Putnam, o el mateix Wittgenstein.

El *relativisme*, segons Boghossian, fora la *tesi de la igual validesa* de les diverses formes de conèixer el món, de les quals la ciència n'és tan sols una. Aquesta idea, avui gairebé popular, recolzaria en una sèrie d'arguments filosòfics que la farien plausible; arguments que Boghossian anomena *constructivistes*, i que girarien al voltant d'una idea que ha anat esdevenint seductora, la idea de la construcció social de la realitat i el coneixement. Ens interessen en particular el constructivisme de fets i de la justificació.

Constructivisme de fets (Rorty, Goodman):

- a. No hi ha fets absoluts, s'afirma la dependència dels fets del món respecte de les nostres descripcions o teories. (Antiabsolutisme)
- b. Rebuig de la noció de veritat absoluta: 'p és veritat' s'ha d'entendre com 'p és veritat relativament a un marc o teoria prèviament acceptat' (Relacionalisme)
- c. Hi ha molts marcs o teories diversos que permeten descriure el món, però no hi ha fets en virtut dels quals es pugui afirmar que uns són més correctes o ajustats a la realitat (és a dir: a la manera com són les coses en i per si mateixes) que els altres. (Pluralisme de marcs)

Constructivisme de la justificació o relativisme epistèmic (Rorty, Wittgenstein):

- a. No hi ha fets absoluts sobre quina creença està justificada per una particular porció d'informació. (Antiabsolutisme epistèmic)
- b. Rebuig de la noció de veritat absoluta: el judici que afirma la justificació d'un determinat enunciat, és veritat relativament a un *sistema epistèmic* prèviament acceptat. (Relacionalisme epistèmic)
- c. Existeixen múltiples sistemes epistèmics i no hi ha fets en virtut dels quals es pugui determinar que un sistema epistèmic és més correcte que un altre. (Pluralisme epistèmic)

Boghossian atribueix al Wittgenstein de *De la certesa*, no un relativisme (o constructivisme, per usar la seva terminologia) dels fets, però sí un relativisme epistèmic o de la justificació. A nosaltres ens sembla que enlloc de fer participar a Wittgenstein com a convidat de pedra en els nostres debats contemporanis, els plantejaments de Wittgenstein més aviat poden contribuir a desfer certes confusions implícites en el mateix plantejament del problema. Confusions al

voltant de què entenem per justificació, fonamentació, normativitat, etc. En aquest sentit, estratègies de refutació del relativisme com la de Boghossian, podrien estar tan desencaminades com el propi relativisme. L'autèntic benefici de la lectura dels textos de Wittgenstein fora ajudar-nos a corregir certs desenfocaments que, com diu Mc Dowell⁸¹, són la causa de certes angoixes filosòfiques. Discutirem, a continuació, els arguments de Bohossian pel què fa al suposat relativisme de Wittgenstein a la llum de la nostra lectura de *De la certesa*:

a. Antiabsolutisme epistèmic: no hi ha fets epistèmics absoluts que determinin quina porció d'informació compta com evidència de què; què justifica què. Però Wittgenstein no defensa que el nostre discurs descansa sobre fets incontrovertibles, sinó sobre la nostra *incontrovertible acceptació de certs fets*. No hi ha un conjunt de fets determinables o investigables que fonamentin els nostres jocs de llenguatge, si es tractés de fets, justament podrien posar-se en dubte. Cal que certes coses quedin al marge i no es puguin posar en dubte per tal de justificar-ne d'altres. Així és com funciona el joc de justificar. La nostra acceptació, òbviament, és un fet absolut, però per ell sol, és irrellevant per a la pretensió d'una adequació del nostre joc de llenguatge a la realitat. Hi ha aquí una idea confusa, a parer de Wittgenstein, de com es justifiquen els enunciats (DC 199-200). Una particular porció d'informació no pot justificar un enunciat, perquè és tota la resta de la casa que aguanta el fonament. (DC: 248) *Holisme* doncs, més que no pas *antiabsolutisme epistèmic*.

b. Relacionalisme epistèmic: el relacionalisme, sigui de fets o de justificacions, sembla ser un mal negoci (a banda se ser, segurament, també una reconstrucció interessada del que vol dir el suposat relativista). L'acusació d'incoherència i autorefutació, des de Plató fins a Nagel, és essencialment la mateixa i és prou clara. El rebuig de la noció de veritat absoluta sembla comportar problemes ja en la mera enunciació de la tesi. Wittgenstein però, ha deixat escrit que la concordança en els judicis, que ell defensa com a necessària per al funcionament del discurs, no *suprimeix la lògica* encara que ho pogués semblar (IF:242). Per tal que hi pugui haver una discrepància en la veritat o falsedat d'una proposició, cal prèviament coincidir en el sentit. Això exclouria qualsevol intent de relativització, almenys, de la veritat de fets⁸². Wittgenstein no té problemes, com sí que sembla tenir-los Rorty, amb la noció de veritat absoluta. La comparació de Wittgenstein amb Rorty no hauria de fer perdre de vista aquesta diferència essencial entre ells. Simplificant molt les coses podríem dir que, mentre el relativisme de

⁸¹ MC DOWELL, J. *Mind and world*. London: Harvard University Press, 2000. p.177.

⁸² Considerem una proposició p, expressada per l'enunciat 'la rosa és vermella'. El relativisme de la veritat postularia que p pot ser vertadera aquí i falsa allà. Però si p ha de ser falsa allà, aleshores els termes 'rosa' i 'vermell' han de tenir el mateix sentit que tenen per a nosaltres, i si tenen el mateix sentit - si 'rosa' i 'vermell' volen dir el mateix - aleshores p no pot ser falsa, ha de ser veritat allà igual que aquí. Si 'rosa' o 'vermell' tinguessin sentits diferents allà que aquí (per exemple perquè agrupen les flors o els colors segons patrons de similitudat diferents dels nostres) aleshores els seus judicis no estarien negant la proposició p. Si 'vermell' volia dir una altra cosa per a ells, aleshores la seva negació a admetre l'enunciat 'la rosa és vermella', no és incompatible amb la veritat de la proposició p.

Rorty defensa la *justificació sense veritat*, el plantejament de Wittgenstein seria *veritat sense justificació*.

c. Pluralisme epistèmic: al nostre parer, el pluralisme epistèmic sí que fora una tesi atribuïble a Wittgenstein, però compatible amb la noció absoluta de la veritat. El seu argument més fort l'hem batejat, seguint a Boghossian, com la *circularitat normativa de la justificació* (DC: 608-612). Tota argumentació dirigida a convèncer un estrany de la superioritat objectiva del nostre sistema conceptual sobre el seu, hauria de fer-se dintre d'un marc que no podria ser altre que el nostre. D'aquesta manera, no tan sols el nostre intent fora dialècticament innocu –no els hauríem convençut– sinó que tampoc podríem pretendre haver demostrat racionalment que el seu sistema està equivocant i la superioritat del nostre. No es pot demostrar la correcció d'un sistema epistèmic sense pressuposar-lo. La demostració doncs, no només no és vàlida per a ells sinó tampoc per a nosaltres. Això és tant com admetre que “no hi ha cap noció filosòficament interessant de justificació d'acord amb la qual puguem usar un determinat raonament per tal de justificar la legitimitat de l'ús d'aquest mateix tipus de raonaments.”⁸³

Dèiem abans, que estratègies de refutació del relativisme com la de Boghossian podrien estar tan desencaminades com el propi relativisme que pretenen refutar. En particular, la idea de *veritat* o *correcció* aplicada a un sistema epistèmic o imatge del món, seria una d'aquestes nocions confuses⁸⁴.

Rhees ha argumentat molt bé el caràcter procedimental de la imatge del món. Una *Weltbild* (o una *Lebensform*) no és una *Weltanschauung* (DC:422). La imatge del món no és un sistema conceptual o categorial, ni un conjunt de creences sobre l'ordre o estructura del món pressuposades en el nostre actuar. És confús parlar d'aquells que consulten l'oracle com si estiguessin utilitzant un sistema categorial alternatiu al nostre. La imatge científica del món no és quelcom que puguem acceptar o abandonar per raó de la seva correcció, ni és tampoc una preferència, ni una elecció. Un científic pot *decidir* abandonar una determinada teoria (un paradigma Kuhnià) i podria aportar justificacions: utilitat, simplicitat, etc., però no hi ha raons similars adduïbles de perquè confiem en la ciència. En aquest sentit, podríem dir que la imatge del món té menys a veure amb el món que amb nosaltres, amb la nostra forma d'actuar i pensar. No es refereix a una estructura categorial sobre món sinó a la nostra forma d'operar amb ell.

Pensar que és la realitat que ens *força* a adoptar la imatge científica del món, que aquesta respon a l'estructura o constitució mateixa de la realitat o que l'hem adoptada per la quantitat de veritat que ens aporta; tot això formaria part de la superstició filosòfica de la modernitat; i podríem aventurar que formes com aquestes d'objectivisme científicista són part del que Wittgenstein té al cap quan parla, a la introducció de les *Investigacions filosòfiques*, de “la foscor dels nostres temps”.

⁸³ FUMERTON, R. *Metaepistemology and skepticism*. Lanham: Rowman and Littlefield, 1995. p.180.

⁸⁴ L'intent de refutació del relativisme epistèmic de Boghossian, apela a la idea de veritat o correcció aplicada als propis principis epistèmics, i recau en les mateixes confusions que la concepció fonamentalista clàssica del coneixement que Wittgenstein hauria denunciat.

És temptador llegir els comentaris de Wittgenstein comparant la consulta d'oracles amb la física, en el sentit relativista de la tesi de la igual validesa o bé, a la inversa, com una prova del seu error per comparació amb l'eficàcia de la nostra física. Tan una lectura com l'altra pressuposen que es tracta de dues respostes *diferents* a un *mateix* problema. La qüestió és similar a la que es plantejava a les *Observacions sobre els colors* respecte dels possibles sistemes alternatius de conceptes de color. I el que cal veure aquí és que ells no serien capaços de resoldre els *nostres* problemes senzillament perquè ells no tenen els nostres problemes. Tampoc la nostra física resol els seus:

“We can not settle the matter by saying that unless the world were structured in a certain way, we couldn't obtain our scientific results [...] What science tells us about reality is what scientists find out. Neither to say that unless the earth were very old, history would be impossible, since the interest in the age of the earth is itself a historical interest. Before this conception of history was brought by the Conquistadores, the Incas lived in what they called 'sacred time'. Are they guilty of a historical error? Obviously not.”⁸⁵

Contra els relativistes de la igual validesa, hauríem de denunciar la mateixa confusió que la d'aquells que pretenen que es pot provar la superioritat de la nostra imatge científica del món. Wittgenstein no està interessat a defensar cap forma de relativisme del tipus que descriu Bohossian: *diverses imatges del món alternatives són igualment vàlides, o cada societat, cultura, etc., té dret a prendre la seva imatge del món per la correcta*; perquè allò que vol posar de manifest, en primer lloc, és precisament que no hi ha cap imatge del món que sigui *la correcta*; perquè no té sentit parlar d'una imatge *correcta* del món.

Així doncs, per concloure, defensem que *De la certesa* no admetria una lectura en el sentit del relativisme general de Boghossian (tesi de la igual validesa), tampoc d'un relativisme de fets, ni de la veritat (relacionalisme), però sí que podríem considerar, en canvi, que s'hi defensa el pluralisme epistèmic (tesi de la circularitat normativa de la justificació). Si volem seguir anomenant això relativisme o no, depèn més de nosaltres i del que considerem que està en joc amb aquest epítet que no pas dels textos mateixos. De la nostra banda, considerem que si les nostres formes de pensar són impredecibles (DC:559), aleshores no responen a cap patró transcendent; no hi ha res exterior, per sobre o per sota de les nostres activitats que determini la forma que tenen com a necessària. I això potser no és una proclama obertament relativista però permetria posicionar-se, almenys, a l'estil de com ho ha fet l'antropòleg Clifford Geertz no sense una bona dosi d'ironia, com *anti anti-relativista*:

“The objection to anti-relativism is not that it rejects an it's-all-how-look-at-it approach to knowledge or a when-in-Rome aproach to morality, but that it imagines that they can only be defeated by placing morality beyond culture and knowledge beyond both.”⁸⁶

⁸⁵ PHILLIPS, D.Z. o. c. p 25.

⁸⁶ Ens fa la impressió que molt sovint quan es planteja una “acusació” de relativisme, hi ha prèviament un procés, podríem dir-ne, *de reducció de cap* d'allò que es vol criticar. Clifford Geertz ha intentat capgirar la càrrega de la prova declarant-se, irònicament, no relativista però sí anti-anti-relativista. Veure GEERTZ, C. “*Anti Anti-Relativism*” dins KRAUSK, M. (ed.) *Relativism, interpretation and confrontation*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1989. p. 32.

5. Conclusions

A la introducció dèiem que a partir de la lectura de *De la certesa* ens proposàvem dir alguna cosa sobre cadascun dels tres aspectes següents:

- (1) L'obra en si mateixa
- (2) El seu lloc en el corpus wittgensteinià
- (3) La rellevància dels seus plantejaments en el debat filosòfic contemporani

1. Sobre *De la certesa*

Si haguéssim de resumir el trajecte que fa la reflexió de Wittgenstein a *De la certesa* (salvant l'obvietat que el recorregut no és en absolut lineal), diríem alguna cosa així: a *De la certesa*, Wittgenstein ens presenta de forma temptativa i dubitativa, l'anàlisi del rol o funció peculiar d'una sèrie de proposicions que són gramaticals malgrat semblar empíriques, i que constitueixen el fonament de tot el nostre operar amb judicis. La gramàtica dels jocs de llenguatge ens mostra que aquestes proposicions, que hem anomenat proposicions-Moore, queden al marge de tot dubte, error o refutació possible, malgrat que no constitueixen pròpiament un *saber* (no poden ser considerats com ítems de coneixement). El dubte o l'error queden conceptualment exclosos respecte de les proposicions-Moore.

Aquestes proposicions són absolutament heterogènies en comparació amb les proposicions tradicionalment considerades fonamentadores, inclouen des de proposicions matemàtiques elementals (' $12 \times 12 = 144$ ') fins a judicis perceptius simples ('aquí hi ha una mà' o 'això és vermell').

Aquestes proposicions queden al marge de tota recerca i també de tota verificació perquè conformen el marc en el si del qual té lloc tota atribució de veritat, i, més en general, totes les nostres pràctiques epistèmiques (investigar, justificar, verificar, argumentar o jutjar en general). L'argument nuclear de *De la certesa* seria que els judicis que fan possible la justificació de proposicions particulars han de quedar ells mateixos al marge de tota justificació; no poden ser ells mateixos ni vertaders ni falsos. En aquest sentit, es pot afirmar que la nostra relació amb ells no és epistèmica.

A mesura que avança el text, es va problematitzant el caràcter proposicional d'aquesta mena de certesas bàsiques. Es va fent evident que aquesta seguretat de la qual estem parlant no és d'ordre teòric sinó pràctic. Que, en realitat, aquestes certesas remetent a una pràctica, a una forma d'actuar, perquè indiquen aspectes constitutius de l'activitat o joc de llenguatge en qüestió. Malgrat que Wittgenstein parli d'una *imatge del món* en relació amb aquestes certesas bàsiques, no hem d'entendre que les proposicions-Moore s'articulin en forma d'un sistema de creences proposicionals sobre com és el món ni que es tracti de pressupòsits teòrics de l'acció. Les proposicions-Moore indiquen allò que és fonamental d'una pràctica, en aquest sentit es pot dir que posen de relleu els *fonaments* de la pràctica, remetent a allò que no es *diu* sinó que es *mostra* en tot el que diem i fem. De fet, en contextos normals, aquestes certesas no tenen una expressió lingüística natural (la qual només es donaria en contextos heurístics com la discussió filosòfica o la instrucció gramatical) perquè, en contextos ordinaris, no trobarien un ús ni, per tant, un significat.

Malgrat el seu caràcter inefable o en últim terme no proposicional, aquestes certeses o seguretats són condició i límit del nostre actuar, pensar i parlar significatiu.

2. Sobre el lloc de *De la certesa*

La novetat que representen els plantejaments de *De la certesa* per contrast amb les *Observacions sobre els colors*, es podria resumir així: Wittgenstein amplia l'espectre de les proposicions gramaticals i dóna un desenvolupament nou a la seva noció clàssica de la gramàtica dels jocs de llenguatge, en el sentit d'insistir en la primacia de la pràctica. La filosofia queda identificada amb la lògica en el seu nou sentit: la descripció del funcionament dels jocs de llenguatge. Aquesta descripció és, en últim terme, la descripció d'una pràctica.

Ara la pràctica ocupa el lloc transcendental de la lògica del *Tractatus*. És *en i per* la pràctica que s'estableix la connexió del llenguatge amb la realitat. Però, ni la lògica abans, ni la pràctica ara, no poden ser descrites o dites amb el propi llenguatge. De manera que podríem afirmar que la pràctica o l'acció té el rol d'un transcendental; tot i que en la concepció d'ara, certament, es tracti d'un transcendental naturalitzat⁸⁷.

No podem saber quin curs haurien seguit les reflexions de Wittgenstein si la mort no l'hagués sorprès en aquest punt de la seva vida, però la lectura de les seves últimes notes ens mostra que va deixar inacabada una línia de reflexió que situa l'acció com a base o fonament dels nostres jocs de llenguatge, i per tant, en el centre de la nostra comprensió del que és un sistema epistèmic.

⁸⁷ Tot el que hem dit sobre la novetat de *De la certesa*, creiem que no ha de ser entès en el sentit que Wittgenstein estigui renunciant a les conviccions antifonamentalistes defensades a les *Investigacions filosòfiques*, tal com ho han pretès intèrprets com Fogelin, Stroll, i d'altres. Wittgenstein afirma més d'una vegada a *De la certesa*, que les proposicions-Moore són la base o el fonament dels nostres jocs de llenguatge o que a la base dels nostres judicis s'hi troben certes formes d'actuar. Ara bé, ¿això vol dir que Wittgenstein està buscant *fets bàsics* que explicarien el llenguatge o el pensament?, ¿això comporta la idea que el llenguatge i el pensament poden, en alguna mesura, ser explicats o justificats externament?, ¿Wittgenstein, a *De la certesa*, estaria renunciant a les seves conviccions antiteòriques i antifonamentalistes? Nosaltres creiem que no. Els jocs de llenguatge no depenen d'un conjunt determinat de *fets* incontrovertibles. Wittgenstein diu que l'*acceptació* de certs fets és fonamental per als judicis, no que els judicis o l'evidència es fonamentin en fets que podrien ser investigats i determinats. Si es tractés de *fets*, justament, podrien ser posats en dubte. Però que Wittgenstein no sigui fonamentalista no ens ha de portar a pensar que ha de ser coherentista. D'acord amb Williams, entenem que Wittgenstein trenca amb la forma de pensar el coneixement de l'epistemologia tradicional, més que no pas pretendre prendre partit per un o altre costat. Tan aquells que defensen l'existència de justificació no inferencial per a certes proposicions privilegiades (proposicions autoevidents, observacionals, etc.), com aquells que defensen que no existeix evidència genuïnament no inferencial, admeten la idea de la necessitat de fonamentació o justificació de la gramàtica i del caràcter proposicional del fonament. Les dues tesis són rebutjades per Wittgenstein a *De la certesa*.

3. Sobre la rellevància de *De la certesa en el debat al voltant de l'escepticisme i el relativisme*

Si el plantejament que hem fet és plausible com a lectura dels comentaris de Wittgenstein, aleshores caldria admetre que Wittgenstein no és tan antiescèptic o antirelativista com antimetafísic. La seva filosofia seria una lluita contra la temptació de cercar absoluts. En aquest sentit, tan el relativisme com l'escepticisme es mourien en una mateixa direcció, la de destacar la manca de fonaments de les nostres categories. Hume o Nietzsche, s'haurien significat per posar de manifest que no creiem allò que creiem sobre la base de raons sòlides, que les nostres certes més bàsiques no descansen sobre fonaments segurs tal i com habitualment pensem. Plantejades així les coses, el relativisme i l'escepticisme es presentarien com el diagnòstic d'una feblesa que en la vida ordinària no voldríem reconèixer. Wittgenstein inverteix aquest plantejament i ens proposa que considerem el relativisme i l'escepticisme com a símptomes ells mateixos de la malaltia.

El diagnòstic que condueix a posicions relativistes o escèptiques tindria implícit un ideal il·lusori del que fora un coneixement ben fonamentat, és a dir, una idea de fonamentació implausible. Aquest diagnòstic sorgeix de mesurar les nostres pràctiques ordinàries a partir d'estàndards filosòfics que són construccions o exigències ideals. Cal tenir present que Wittgenstein té al cap, abans que res, els projectes de fonamentació lògica de la ciència del positivisme lògic: Hilbert, Russell, Reichenbach, etc. Es tractaria doncs, a parer de Wittgenstein, de deixar de demanar allò que de totes maneres no podem obtenir perquè tampoc ens és necessari.

D'acord amb Cavell, pensem que l'escepticisme (i podríem afegir-hi el relativisme també) no és tant una doctrina a refutar –això faria bona la ironia de Mc Intyre quan diu que “l'escepticisme ha estat refutat massa vegades”– com una temptació o una possibilitat sempre present d'alienació respecte d'allò que compartim amb els altres. Cavell ha interpretat que la lliçó de Wittgenstein fora que l'abisme que separa la ment del món -aquesta forma d'experiència típica de la subjectivitat moderna- només pot ser salvat mitjançant l'acceptació de les formes de vida humanes:

“[...] el sentido de brecha se origina en un intento o deseo de escapar (de permanecer 'extraño' a, 'alienado' de) esas formas compartidas de vida, de renunciar a la responsabilidad de su mantenimiento [...] naturalmente esto no sugiere que el escepticismo sea trivial: por el contrario, muestra cuán profunda es una posición adoptada por el espíritu. Nada hay más humano que el deseo de negar la humanidad de uno.”⁸⁸

El relativisme o l'escepticisme, foren, finalment, segons Cavell, símptomes d'una mateixa malaltia: la incapacitat d'admetre el món i els altres sense garanties. O millor, no es tractaria tan d'una malaltia com d'una *temptació*. Putnam parafraseja la idea de Cavell de la manera següent:

“No es que el relativismo y el escepticismo sean irrefutables [...] la actitud de enajenarse del mundo y de la comunidad no es sólo una teoría y no puede ser superada con argumentos puramente intelectuales [...] desear estar libre del

⁸⁸ CAVELL, S. o. c., p 91.

escepticismo es desear estar libre de la propia humanidad. Estar enajenado forma parte de la condición humana, y el problema radica en aprender a vivir con enajenamiento y con aceptación.”⁸⁹

Wittgenstein, igual que Plató, no creu que la recerca filosòfica hagi de tenir necessàriament un sentit doctrinal, ni que tingui com a vehicle més adequat el text escrit enloc de l'oralitat. Ni l'un ni l'altre no creuen que el discurs filosòfic hagi de tenir un començament i un final; sempre estem, per dir-ho així, *in media res*. La doctrina o la teoria no presenta cap avantatge en ser presentada únicament com a tal doctrina sense teoritzar també la situació i recórrer el trajecte que l'ha fet possible. D'aquí que, per als dos pensadors, la filosofia sigui bàsicament una activitat i que la seva forma de transmissió hagi de ser necessàriament dialògica. Igual com per a Plató, la tasca de la filosofia seria tan humil, però tan difícil, com *ensenyar a mirar*. Aprendre a mirar allò que sempre tenim ja davant dels ulls i que no veiem de tan present com és. En aquest sentit, creiem que les reflexions de Wittgenstein a *De la certesa* contribueixen definitivament a la clarificació del que significa el nostre ésser en el món.

4. Possibles línies de recerca futura

Per acabar, voldríem deixar tan sols apuntades algunes possibles línies per a posterior recerca. Podríem expressar la nostra inquietud més o menys així: el rol de la comunitat o dels *altres* en la construcció del discurs i les possibles implicacions per a la filosofia social i política.

El punt de partida es podria plantejar de la manera següent: Si el llenguatge és el que Wittgenstein diu que és i si el nostre sistema de judicis funciona com Wittgenstein diu que funciona, què passa amb els *altres*? ¿Quin és el rol de la comunitat i com intervé en el meu sistema de judicis? I ¿quines conseqüències té tot això, o quines extrapolacions es podrien fer, a la teoria social i política?

Caldria, en primer lloc, determinar amb precisió quin és el rol de la comunitat. La noció de *forma de vida* sembla clau aquí. Caldria determinar en quina mesura la comunitat té un rol constitutiu en les nostres pràctiques lingüístiques i epistèmiques. Caldria revisar doncs, les lectures comunitàries i els seus crítics (Luntley per exemple).

Posteriorment caldria estudiar els diversos intents de dur a terme teoria social i política d'inspiració wittgensteiniana. Des d'aquells que han fet una explotació de conceptes i arguments wittgensteinians (Ch. Taylor en el debat comunitarisme-liberalisme, P. Winch en la teoria social, H. F. Pitkin en la teoria de la justícia, etc.) fins a les propostes d'orientació més postmodernista que plantegen, a partir de Wittgenstein, no tant noves *teories* com una nova comprensió i una nova forma de *fer* teoria política (Ch. C. Robinson, N. Pleasants, R Holt, Muffin, etc.).

⁸⁹ PUTNAM, H. Cómo renovar la filosofía. Madrid: Catedra, 1994. p. 244.

6. Bibliografia

Edicions del textos de Wittgenstein manejades

- WITTGENSTEIN, L. *De la certesa*. Barcelona: ed. 62, 1983.
- WITTGENSTEIN, L. *On certainty*. London: Harper torchbooks, 1972.
- WITTGENSTEIN, L. *Observacions sobre els colors*, dins de WITTGENSTEIN, L. i BOUVERESSE, J. *Al voltant del color*. València: Publicacions de la Universitat de València, 1996.
- WITTGENSTEIN, L. *Investigacions filosòfiques*. Barcelona: Laia, 1983.
- WITTGENSTEIN, L. *Philosophical investigations*. Oxford: Blackwell, 2009. [Revised fourth edition]
- WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Barcelona: Laia, 1981.
- WITTGENSTEIN, L. *Observaciones sobre los fundamentos de la matemática*. Madrid: Alianza Univ., 1987.
- WITTGENSTEIN, L. *Zettel*. Mexico D.F.: UNAM, 2007.

Abreviatures utilitzades per a les obres de Wittgenstein

- NB: *Notebooks*
TLP: *Tractatus logico-philosophicus*
IF: *Investigacions filosòfiques*
Z: *Zettel*
OSC: *Observacions sobre els colors*
DC: *De la certesa*
GF: Gramàtica filosòfica

Bibliografia consultada

- ACERO, J. J.; FLORES, L.; FLÓREZ, A. (eds.) *Viejos y nuevos pensamientos. Ensayos sobre la filosofía de Wittgenstein*. Granada: Comares, 2003.
- ACERO, J.J. [et al.] *Aspectos de la filosofía de L. Wittgenstein*. Revista de filosofía Univ. de Murcia. Núm 2, 1990.
- ARANA J.; DIOSDADO, C; RODRÍGUEZ F. (eds.) *Neurofilosofía, perspectivas contemporáneas*. Madrid: Plaza y Valdés, 2010.
- ARENAS, L.; MUÑOZ, J.; PERONA, A. J. (eds.) *El desafío del relativismo*. Madrid: Trotta, 1997.
- ARREGUI, J.V. *Acción y sentido en Wittgenstein*. Pamplona: Universidad de Navarra, 1984.
- BAKER, G.P. i HACKER, P.M.S. *Scepticism, rules and language*. Oxford: Blackwell, 1984.
- BARRET, C. *Ética y creencia religiosa en Wittgenstein*. Madrid: Alianza Univ., 1994.
- BARRY, D.K. *Forms of life and following rules: a wittgensteinian deffense of relativism*. Brill, 1996.

- BAUM, W. *Ludwig Wittgenstein*. Madrid: Alianza, 1988.
- BEARN, G. *Waking to wonder, Wittgenstein existential investigations*. New York: SUNY, 1997.
- BENNET, M.; DENNET, D.; HACKER, P.M.S.; SEARLE, J. (eds.) *La naturaleza de la conciencia, cerebro, mente y lenguaje*. Barcelona: Paidós, 2008.
- BLOOR, D. *Wittgenstein, rules and institutions*. London: Routledge, 1997.
- BOGHOSSIAN, P. *El miedo al conocimiento. Contra el relativismo y el constructivismo*. Madrid: Alianza editorial, 2009.
- BOUVERESSE, J. *La demanda de filosofía*. Santafé de Bogotá: Universidad nacional de Colombia, 2001.
- BOUVERESSE, J. *Wittgenstein: la rime et la raison*. París: Les éditions de minuit, 1973.
- BOUVERESSE, J. *Wittgenstein y la estética*. Valencia: Univ. Valencia, 1993.
- BOUVERESSE, J. *Al voltant del color*. València: Publicacions de la Universitat de València, 1996.
- BRENNER, W.H. *Wittgenstein's Philosophical investigations*. New York: SUNY, 1999.
- CAVELL, S. *Reivindicaciones de la razón*. Madrid: Síntesis, 2003.
- CRARY, A., i READ, R. *The new Wittgenstein*. London: Routledge, 2000.
- CRARY, A. *Wittgenstein and the moral life. Essays in Honor of Cora Diamond*. Cambridge: MIT Press, 2007.
- DEFEZ, A. *Música i sentit, el cas Wittgenstein*. València: Publicacions de la universitat de València, 2008.
- FANN, T.K. *El concepto de filosofía en Wittgenstein*. Madrid: Tecnos, 1992.
- FERRATER MORA, J. i VON WRIGHT, G.H. [et al.] *Las filosofías de Wittgenstein*. Barcelona: Oikos-Tau, 1966.
- FINKELSTEIN, D.H. *Expresion and the inner*. Cambridge: Harvard University Press, 2008.
- FORSTER, M.N. *Wittgenstein on the arbitrariness of grammar*. Princeton: Princeton university press, 2004.
- GARCÍA SUÁREZ, A. *La lógica de la experiencia*. Madrid: Tecnos, 1976.
- GELLNER, E. *Lenguage y soledad*. Madrid: Síntesis, 1998.
- GLOCK, H.J. *A Wittgenstein dictionary*. Oxford: Blackwell, 1996.
- HANFLING, O. *Wittgenstein and the human form of life*. London: Routledge, 2002.
- HOLTZMAN, S.H.; LEICH CH. M. *Wittgenstein to follow a rule*. London: Routledge, 1981.
- HOLLIS, M. i LUCKES, S. (eds.) *Rationality and relativism*. Oxford: Blackwell, 1982.
- JANIK, A. i TOULMIN, S. *La Viena de Wittgenstein*. Madrid: Taurus, 1974.
- KENNY, A. *Wittgenstein*. Madrid: Alianza Univ., 1984.
- KIRK, R. *Relativism and reality*. London: Routledge, 1999.
- KRAUSK, M. (ed.) *Relativism, interpretation and confrontation*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1989.
- KRIPKE, S. *Wittgenstein, reglas y lenguaje privado*. México D.F.: UNAM, 1989.

- LAGE, J.C.K. *Wittgenstein in exile*. Massachusetts: MIT, 2011.
- LUNTLEY, M. *Wittgenstein, meaning and judgement*. Oxford: Blackwell Publishing, 2003.
- MALCOLM, N. *Ludwig Wittgenstein. Esbozo biográfico de G.H. von Wright*. Madrid: Mondadori, 1990.
- MALCOLM, N. *Nothing is hidden: Wittgenstein's criticism of his early thought*. Oxford: Blackwell, 1986.
- MARGOLIS, J. *The truth about relativism*. Oxford: Blackwell, 1990.
- MARGOLIS, J. *Desarmando el cientificismo*. Oviedo: Nobel, 2003.
- MC DOWELL, J. *Mind and world*. London: Harvard University Press, 2000.
- MONK R. *Ludwig Wittgenstein. El deber de un genio*. Barcelona: Anagrama, 1994.
- MOYA, C.J. (ed.) *Sentido y sinsentido. Wittgenstein y la crítica del lenguaje*. Valencia: pre-textos, 2008.
- MOYAL-SHARROCK, D. *Understanding Wittgenstein's On Certainty*. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- MOYAL-SHARROCK, D. i BRENNER, W.H. (eds.) *Readings of Wittgenstein's On Certainty*. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- MOYAL-SHARROCK, D. *The third Wittgenstein. The post-Investigations works*. London: Ashgate, 2004.
- NAGEL, T. *La última palabra*. Barcelona: Gedisa, 2000.
- NAGEL, T. *Una visión de ningún lugar*. México D.F.: Fondo de Cultura Económica, 1996.
- PITKIN, H.F. *Wittgenstein: el lenguaje, la política y la justicia*. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1984.
- POLANYI, M. *Personal knowledge*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- PRADES, J.L. i SANFÉLIX, V. *Wittgenstein: mundo y lenguaje*. Madrid: Cincel, 1992.
- PUTNAM, H. *Como renovar la filosofía*. Madrid: Cátedra, 1994.
- RHEES, R. edited by PHILLIPS, D.Z. *Wittgenstein's On certainty. There-Like our life*. Oxford: Blackwell, 2003.
- ROBINSON, CH. C. *Wittgenstein and political theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009.
- RORTY, R. *La filosofía y el espejo de la naturaleza*. Madrid: Cátedra, 1983.
- SANFÉLIX, V. (ed.) *Acerca de Wittgenstein*. Valencia: Pre-textos, 1993.
- SATNE, G. *El argumento escéptico de Wittgenstein a Kripke*. Buenos Aires: Grama, 2005.
- STERN, D.G. *Wittgenstein's Philosophical investigations. An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- STRAWSON, P. *Escepticismo y naturalismo*. Madrid: Mínimo Tránsito, 2003.
- STROLL, A. *Moore and Wittgenstein on Certainty*. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- STROUD, B. *La búsqueda de la realidad*. Madrid: Síntesis, 1999.
- STROUD, B. i MC DOWELL, J. *Argumentos trascendentales*. Oviedo: KRK, 2006.
- TAYLOR, CH. *Argumentos filosóficos*. Barcelona: Paidós, 1997.

- TAYLOR, CH. *La libertad de los modernos*. Madrid: Amorrortu, 2005.
- VATTIMO, G. *Adiós a la verdad*. Barcelona: Gedisa, 2010.
- WINCH, P. *Ciencia social y filosofía*. Buenos Aires: Amorrortu, 1971.
- WINCH, P. *Comprender una sociedad primitiva*. Barcelona: Paidós, 1994.

Articles

- ARISO, J.M. "Acerca del supuesto fundamentalismo de Wittgenstein en *Sobre la certeza*". *Contrastes. Revista Internacional de Filosofía*. Núm. 13. Málaga, 2008.
- BEARN, G. C. "Relativism as reductio". *Mind*. Oxford: Oxford University Press. New series, vol. 94, Núm. 375, 1985.
- CAVELL, S. "El existencialismo y la filosofía analítica". *Revista de Occidente*. Núm. 22. Madrid, 1965.
- GARVER, N. "Form of life in Wittgenstein's later work". *Dialectica*. Núm. 44, 1990.
- HACKING, I. "Rules, scepticism, proof, Wittgenstein" dins HACKING, I. (ed.) *Exercices in analysis: essays by students of Casimir Lewy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- HEAL J. "*Wittgenstein and dialogue*", dins SMILEY, T. (ed.) *Philosophical dialogues*. Oxford: OUP, 1995.
- HOY, P. "The Genesis of *On certainty*: Some Questions for Professors Anscombe and von Wright". 1996 (article on-line)
- JOHANNESSEN, K.S. "The concept of practice in Wittgenstein's later philosophy". *Inquiry. An Interdisciplinary Journal Of Philosophy*. Núm. 31, 1988.
- LEAR, J. "Transcendental anthropology", dins PETTIT, P.; MC DOWELL. (eds.) *Subject, thought and context*. Oxford: Oxford University Press, 1986.
- LEAR, J. "Leaving the world alone". *Journal of Philosophy*. Núm. 79, 1982.
- RUDDER BAKER, L. "On the very idea of a form of life". *Inquiry. An Interdisciplinary Journal of Philosophy*. Núm. 27, 1984.
- WINCH, P. "Persuasion". *Midwest studies in philosophy*. Núm. 17. 1992.
- WRIGHT, C. "Scepticism, certainty, Moore and Wittgenstein" dins KOLBEL, M. i WEISS, B. (eds.), *Wittgenstein's lasting significance*. London: Routledge, 2004.